

उपनिषत्संग्रह.

तैत्तिरीयोपनिषत्

भृगुवङ्गी

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या
टिपा ह्यांसाहित.

हा ग्रंथ.

शांति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य इत्यादि गुणांनीं संपन्न
अशा अधिकारी जनांस परमेश्वराचें
ज्ञान मिळण्याकरितां

ठयंकटराव रामचंद्र

ह्यांनीं तयार केला तो.

पुणे, शनिवार पेठ येथें,

श्री शिवाजी छापखान्यांत छापिला.

शके १८०८

[सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.]

किंमत ८ आणे.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ ओळ.

उपोद्धात पृ. ७ वरून ओळ ६ " देव " बाचे जागी " वेद " असे वाचावे.

उपनिषत् पृ. १ खालून ओळ २ ह्यांत " वक्त " चे ठिकाणी " वक्तु " असे वाचावे.

३ वरून ओळ ६ ह्यांत " न्युक्तानि " चे ठिकाणी " न्युक्तानि " असे वाचावे.

३ खालून ओळ २ " स्यान्न " चे ठिकाणी " स्यान्न " असे पाहिजे.

६ वरून ओळ ७ " नापेते " चे ठिकाणी " नोपेत " पाहिजे.

९ " ६ " जावति " चे ठिकाणी " जविंति " पाहिजे.

९ " ७ " प्रद्युम्न " चे ठिकाणी " प्रद्युम्न " पाहिजे.

९ " ८ " शत " चे ठिकाणी " शति " पाहिजे.

११ " ९ " पसून " चे ठिकाणी " पासून " पाहिजे.

१२ " १७ " कारणा " चे ठिकाणी " कारणात् " पाहिजे.

१२ " १८ " दोत् " चे जागी " देवात् " पाहिजे.

१२ " २४ " भृगु " चे जागी " भृगुं " पाहिजे.

१२ " २८ " वढतात " चे जागी " वाढतात " पाहिजे.

१९ " १० " यक्त " चे जागी " युक्त " असे वाचावे.

१९ खालून ओळ १ " त्व " चे जागी " त्वं " पाहिजे.

१९ वरून ओळ १७ " विचारामर्धस्य " चे ठिकाणी " विचारासम-
र्धस्य " पाहिजे.

- २० खालून ओळ १ “ सूत्रात ” चे ठिकाणी “ सूत्रात् ” पाहिजे.
 २० „ २ “ दर्शनात ” चे जागी “ दर्शनात् ” असे वाचवें.
 २५ वरून ओळ २ “ याद ” चे जागी “ यादि ” पाहिजे.
 ३१ खालून ओळ १ “ मु ” चे जागी “ म ” पाहिजे.
 ३१ „ ३ “ भतानि ” चे जागी “ भूतानि ” पाहिजे.
 ३४ „ १ “ समत्वात ” चे जागी “ सामत्वात् ” पाहिजे,
 आणि “ सुखात ” चे जागी “ सुखाति ” पाहिजे.
 ३८ „ ४ “ शरी ” चे जागी “ शरीर ” पाहिजे.
-

उपोद्घात.

परमेश्वराचें ज्ञान व्हावें असें सर्वांना वाटतें. नास्तिक ह्मणजे परमेश्वर नाही असें ह्मणणाऱ्यांसही जर परमेश्वर असेल तर त्याचें ज्ञान आपणास व्हावें असें वाटत असेल ह्यांत संशय नाही. परंतु, परमेश्वराचें ज्ञान व्हावें तें कसें व्हावे ? “ अरे परमेश्वरा ” ह्मणून हाक मारिली असतां त्यानें “ काय ह्मणतोसरे ! ” असें उत्तर द्यावें ? किंवा परमेश्वर प्रत्यक्ष डोळ्यांना दिसावा ? किंवा परमेश्वराकडे जाऊन त्यास हात लावून स्पर्श करितां यावा ? किंवा गुलाबी अक्षराप्रमाणें त्याचा वास यावा ? किंवा साखरेप्रमाणें तो खाण्याला गोड लागावा ? किंवा गणित करून जसें ग्रहण पुढें अमुक दिवशीं लागेल असें अनुमानानें समजतें तसें परमेश्वराचें ज्ञान व्हावें ? किंवा कसें ? मनुष्याशिवाय इतर प्राण्यांना ईश्वराचें ज्ञान व्हावयाचा संभव नाही. मनुष्यदेह हा परमेश्वराचें ज्ञान होण्याचें साधन आहे. ह्मणूनच साधु असा बोध करितात कीं, नरदेह आला आहे तर परमेश्वराचें ज्ञान मिळण्याविषयीं होईल तितका प्रयत्न करावा.

भगवंताचें आपणास ज्ञान व्हावयाचें तें आपलीं जीं ज्ञानेंद्रियें आहेत त्यांपैकीं एकाच्या किंवा अनेकांच्या द्वारानें झालें पाहिजे असें समजणें बरोबर नाही. कारण, आपल्या इंद्रियांची शक्ति फारच मर्यादित आहे ; आणि ईश्वराचे गुण अमर्याद आहेत. मर्यादित शक्तीच्या इंद्रियांना अमर्याद शक्तीच्या भगवंताचें ज्ञान कसें व्हावें ? होण्याचा संभव तरी आहे काय ? पहा कीं, आपल्या डोक्याच्या केसांत एकादी ऊ असली तर आपण जीवंत प्राण्याच्या डोक्यांत आहोंत, व तो प्राणी आपलें डोकें सहज खाजू लागला तर आपला जीव जाईल असें त्या ऊस ज्ञान होतें काय ? असें ज्ञान झाल्यास ती ऊ डोक्यावर राहिल कशाला ? व आपणास पृथ्वी जशी वाटते तसें ऊला मनुष्याचें डोकें वाटतें. असें वाटून ती तेथें परिवारासहित निष्काळजीनें राहते. तसेंच, मुंगी मनुष्याच्या अंगावर चढून भलतीकडे चावते, तेव्हां आपण

ज्याच्या अंगावर चढले तो एक बलाढ्य जीवंत प्राणी आहे व त्याने सहज खाजाविले तर आपण चेंगरले जाऊं असे त्या मुंगीस ज्ञान होत नाही. ह्याचप्रमाणे ज्या पृथ्वीवर आपण राहातो ती, चंद्र, सूर्य, इ०, हे जरी प्राणी असले, तरी ते प्राणी आहेत असे ज्ञान आपणास आपल्या इंद्रियांनी होऊं शकणार नाही. मग ह्या सर्वांना प्रेरणा करणाऱ्या परमेश्वराचे ज्ञान होणे लांबच राहिले. चंद्रावर डोंगर आहेत, दरी खोरी आहेत, व तेथे पाणी मुळीच नाही, तेथे वस्ती नाही, हे ज्ञान दुर्मिणीच्या सहाय्याशिवाय नुसत्या डोळ्याने होत नाही. तसेच, अति सूक्ष्म पदार्थाचे ज्ञानही नुसत्या डोळ्याने होत नाही. जसे पुरुषाच्या रेंतात चलन करणारे तंतू आहेत, किंवा विटाळशीच्या शोणितांत अंडी असतात, किंवा वस्तूच्याचे धारेला करवतीसारखे दाते आहेत, किंवा पाण्यांत वारीक किडे आहेत, इ०, हे ज्ञान सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या मदतीशिवाय नुसत्या डोळ्याने होत नाही. जर विहिरींत एक मिठाचा खडा टाकिला तर पाण्याचा खारटपणा समजणार नाही. तसेच आपल्या शरीरांत नेहेमी रक्त फिरतअसते त्याचे ज्ञान सामान्यपणे होत नाही. तसेच, आपल्या हृदयांतिल रक्ताच्या गतीने होणारा नाद, किंवा फुप्फुसाच्या व्यापाराचा नाद, किंवा गर्भामध्ये वारेच्या द्वाराने रक्त फिरण्याचा नाद, इ०, हे नलिकायंत्राच्या मदतीशिवाय नुसत्या कानाने स्पष्ट समजत नाहीत. तसेच, जो पदार्थ हाताला अतिशय गुळगुळीत लागतो, तो सूक्ष्मदर्शक यंत्राने पाहिला असता फार खडबडीत दिसतो. तसेच, आडांतल्या पाण्यांत थोडेसे चंदनांचे गंध किंवा विष्टा टाकिली, तर त्या पाण्याचा सुगंध किंवा दुर्गंध नाकाचा समजणार नाही.

तसेच, शिल्पशक्ति, उष्णतेची शक्ति, प्रकाशाची शक्ति, विद्युत्तेची-शक्ति, लोहचुंबकाची शक्ति, जीवशक्ति, इ०, ह्या ज्या प्रेरणा आहेत त्यांचे व्यापारांचे मात्र ज्ञान होते, परंतु त्या प्रेरणा कोठे कशा असतात व त्यांचे वास्तविक स्वरूप काय आहे हे समजत नाही. मनुष्याने दगड फेंकिला तर दगडांत गति उत्पन्न होते, त्यास दगड फेंकण्याची जी शक्ति मनुष्यामध्ये आहे ती कोठे कशी आहे, व तिचे स्वरूप काय, व ती शक्ति मनुष्यांतून दगडांत कशी गेली, व तेथे कशी

राहिली, व दगडाची गति संपल्यावर ती शक्ति कोठे कशी असते, हे कांहीं इंद्रियांनी समजत नाही. तसेच, लोखंडाच्या पळीचे टक्के विस्रवावर ठेविले असता थोड्याच वेळांत तिचा दांडा ऊन होतो, तर ऊन लागणारी शक्ति कशी आहे व ती एका पदार्थातून दुसऱ्या पदार्थात कशी जाते व तेथे कशी राहते हे अगदीं समजत नाही. तथापि, उष्णतेचे सामर्थ्य कसे आहे ? एका ठिणगीने गांवचा गांव जळून खाक होतो. जसा शत्रु आला असता एक शिपाई शिंग फुंकून कौस्तुभेधि सैन्य जमवून त्यांचा व्यापार सुरू करितो, तशी एका ठिणगीतील उष्णता इतर पदार्थातील अनुद्धत उष्णतेस उद्धत करून व्यापार करविते. तसेच, तारायंत्रांतून बातमी पाठविते वेळीं विद्युलता एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं तारेनून जाते असे आपण म्हणतो. " जाते " असे जे हटले त्याचा तरी अर्थ काय ? विद्युलतेला पाय आहेत ? पाय नसले तथापि कोणत्याही प्रकारचे तिला प्राकृतिक शरीर आहे काय ? बरे, विद्युलतेच्या जाण्याची क्रिया तरी इंद्रियगोचर होते ? तिचा परिणाम मात्र दृष्टीस पडतो. तो असा की, विद्युलता उत्पन्न करून, यंत्राचा दांडा एका ठिकाणीं हालविला तर त्या यंत्राशीं तारेनें संबंध ठेऊन ती तार दुसरे ठिकाणीं नेऊन तेथे तीस जोडलेले जे यंत्र असेल त्याचा दांडा हालतो, येवढा परिणाम मात्र इंद्रियगोचर आहे. विद्युलतेचे स्वरूप काय व ती कोठे कशी असते व हात पाय इत्यादि अवयवाशिवाय कसा व्यापार करिते हे कांहीं समजत नाही. तशीच प्रकाशाची शक्ति इंद्रियगोचर नाही. प्रकाशाच्या शक्तीच्या योगाने तसबीर काढतात, तेव्हां एका स्वच्छ कांचेच्या एका बाजूस कोलोडियन हणून एक प्रवाही पदार्थ लावतात. ती कांच एका चौकटीत ठेवून, ती चौकट एका पेटीच्या पाठीमागे उभी करून ठेवतात. ह्या पेटीच्या पुढील बाजूस गोलबाह्य (हणजे दोहों बाजूनी गोल) भिंग असते, ह्या भिंगापुढे ज्याची तसबीर काढावयाची

१ ज्यास वजन, परिमाण इ० आहेत ते पदार्थ प्राकृतिक आहेत असें जाणवे; जसे, धोंडा हवा, पाणी, इ०

त्यास ठेवतात, आणि सर्व तजवीज झाल्यावर कोलोडियन लावलेल्या कांचेवरील पडदा काढून व गोलबाह्य भिंगावरील झांकण काढून, त्या मनुष्याकडून किंवा पदार्थाकडून येणारे किरण भिंगांतून आंत घेऊन, कोलोडियन लाविलेल्या कांचेवर पडू देतात. त्या किरणांचा व्यापार कोलोडियनवर घडून तसवीर निघते. आतां कोलोडियनवर व्यापार करणारी प्रकाशाची जी शक्ति ती कोठें व कशी असते व तिचे स्वरूप कसे आहे व ती कोलोडियनवर व्यापार कशी करिते हें समजत नाही. तसेंच, लोखंडास लोहचुंबकाची शक्ति आकर्षून घेते. ही शक्ति कशी व कोठें आहे हें कळत नाही. तसेंच, जीवाच्या शक्तीने प्राण्यांचें शरीर वाढते व इंद्रिये आपआपलीं कामे करितात. ही शक्ति शरीरांत कशी व कोठें आहे ह्मणजे उर्वीत जिन्नस ठेविल्याप्रमाणें आहे, किंवा खुंटीस पागोटें ठेविल्याप्रमाणें आहे, व ती शक्ति शरीरावर व शरीराच्या द्वारे वाहेरील पदार्थावर कसा व्यापार करिते हें इंद्रियांनां गोचर नाही. ह्याजवरून इंद्रियांच्या द्वारे परमेश्वराचें ज्ञान करून घेण्याविषयीं झटणें चूक आहे. तर सूक्ष्म बुद्धीच्या जोरांनें बारीक विचार करणें येवढेंच परमेश्वरास जाणण्याचें साधन आहे.

आतां परमेश्वर ह्मणजे काय ? जेणेंकरून परमेश्वरास ओळखतां येईल असें त्याचें लक्षण काय ? जसें, गाय व बैल ह्यांचें लक्षण “ पोळी असून शिंगें असणें ” हें आहे, व ह्या लक्षणावरून गाय किंवा बैल ताबडतोब ओळखतां येतो. तसेंच, परमेश्वरास कोणत्या धर्मावरून ओळखावा ? ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, जगताची उत्पत्ति, स्थिति व नाश ह्या तिन्हींचें जें कारण तो परमेश्वर आहे. उत्पत्ति, स्थिति व नाश हे परिणाम ज्या शक्तीपासून होतात ती ईश्वरशक्ति आहे. जगांतील सर्व पदार्थांचे दोन मोठाले वर्ग आहेत. १ प्राकृतिक पदार्थ; २ प्रेरणा. ह्यांपैकीं दुसऱ्या वर्गांत ईश्वरशक्तीचा समावेश होतो.

ईश्वर ज्यापेक्षां सर्व पदार्थांच्या उत्पत्ति, स्थिति व संहार ह्यांचें कारण आहे, त्यापेक्षां त्या सर्व पदार्थांचें ज्ञान ईश्वरास असलें पाहिजे. ह्मणून ईश्वर सर्वज्ञ आहे. ह्मणून पुढें काय होणार हें ईश्वरास आज माहीत आहे असें होतें. ह्मणून पुढें घडणारी गोष्ट आज ठरवि आहे असें होतें. ह्मणून लोकांमध्ये ज्यास दैव

ह्मणतात असा एक पदार्थ आहे असे सिद्ध होतें. सृष्टीतील पदार्थाविषयीं जों जों विचार करावा तों तों परमेश्वराच्या ज्ञानाचें फार नवल वाटतें ! आणि शेवटीं अशी खात्री होते कीं, परमेश्वराचें ज्ञान अनंत व अगाध आहे !

ईश्वर ज्यापेक्षां इतर सर्व शक्तींची उत्पत्ति, स्थिति व संहार ह्यांचें कारण आहे त्यापेक्षां तो स्वतः सर्वशक्तिमान आहे. पहा कीं, नुसत्या मातींत व पाण्यांत केवढी शक्ति आहे ? लहान वी जमिनींत पुरली तर त्यापासून मोठें झाड होतें. त्या मोठ्या झाडांत जे परिमाण आहेत ते सर्व माति व पाणी ह्या योगांनीं बनले आहेत. असें असतां पहा कीं, एकाच मातींत एकाच पाण्यानें वाढलेल्या वनस्पतीमध्ये किती निरनिराळे गुण असतात ? ऊस गोड, मिरची तिखट, आंबा आंबट, गुलाबाचें फूल सुवासिक, तगर दुर्गंधयुक्त, काढ्याचा निवडुंग, बिनकाढ्याचा निवडुंग, अनंत आकारांचीं, रंगांचीं, गुणांचीं व महत्त्वांचीं झाडे, पानें, फुलें, फळें, व बिया, इ०, असें उत्पन्न करणारी जी मातीमध्ये व पाण्यामध्ये शक्ति आहे तिचें मूलकारण परमेश्वर आहे. जों जों विचार करावा तों तों त्याच्या शक्तीचा अंत लागत नाही. पृथ्वी, आप, तेज वायु, आकाश, हे परमेश्वराचे नोकर आहेत. ते केवढालीं कामें करितात ह्याजविषयीं एक उदाहरण वायूचें देतो. एकादे वेळेस असें पाहण्यांत येतें कीं, प्रथम मोठा धोरला वारा सुटतो, तो सर्व दिशा धुळीनें धुंद करितो, मोठमोठालीं झाडे कडाडून पडतात, घरावरील कौलें व पत्रे उडून जातात, समुद्रावर तुफान होऊन, तारवें व आगबोटीं बुडतात, असें होत असतां चोर्हीकडील ढग वायूच्या प्रेरणेनें जमा होतात, लहान लहान ढग एकमेकांवर आपटून मोठाले ढग बनतात, त्या वेळीं मोठे भयंकर गडगडाट होऊन विजांचा चकचकाट व कडकडाट होतो. नंतर एका प्रदेशावर पाऊस सपाटून पडतो. नंतर पुनः पूर्वीप्रमाणें वारा सुटून सर्व ढगांना हाकून दुसऱ्या प्रदेशाकडे नेतो. अशा योगानें पृथ्वीवर अन्नाची व पाण्याची समृद्धि होते. ह्या प्रकारें अद्भुत व्यापार करण्याची जी प्राकृतिक (ह्मणजे भौतिक) वायूमध्ये शक्ति आहे, तिला नियमन करणारी वायुदेवता होय. अशा ह्या प्रचंड शक्तीचें कारण परमेश्व

आहे. तेव्हां परमेश्वराची शक्ति अनंत व अगाव आहे हें काय सांगायें ! परमेश्वर सर्व शक्तिमान् आहे ह्मणून त्याला कांहीं करण्याची, तें न करण्याची, व विपरीत करण्याची, अशी शक्ति आहे. ह्मणजे उदाहरणार्थ, विस्तवानें घर जाळण्याची, विस्तवानें घर न जाळण्याची व पाण्यानें जाळण्याची, अशी शक्ति ह्याजमध्ये आहे. ह्मणून परमेश्वर कोणावर प्रसन्न होईल तर त्याच्या शक्तीमुळे भक्त त्याला डोक्यानेंही प्रत्यक्ष पाहूं शकेल, किंवा कोणत्याही ब्रह्मिन्द्रियाच्या अथवा बुद्धीच्या मदतीशिवाय त्यास परमेश्वराचें ज्ञान होऊं शकेल. परमेश्वर सर्व शक्तिमान् आहे ह्मणून तो सगुण व निर्गुण असा आहे ; तो साकार व निराकार असा आहे ; आणि तो सत् व असत् असा आहे. आणखी परमेश्वर सर्व शक्तिमान् आहे ह्मणून सर्व शक्तिमान् असे दौन परमेश्वर होऊं शकत नाहींत. कारण, एक परमेश्वर दुसऱ्या परमेश्वरास उत्पन्न किंवा त्याचा नाश करूं शकत नाहीं.

परमेश्वराच्या लक्षणावरूनच तो सर्व पदार्थांचा कर्ता आहे. ह्मणून आकाश, काल, इ० सर्वव्यापी पदार्थ त्यानें उत्पन्न केले आहेत. असें जर आहे तर ईश्वर स्वतः सर्वव्यापी आहे हें काय सांगायें ! ह्या वरून जर कोणीं असें विचारिलें कीं, अति घाणेरुच्या ठिकाणीं परमेश्वर आहे काय ? तर “आहे” असें उत्तर दिलें पाहिजे. परमेश्वर घाणेरुच्या ठिकाणीं आहे असें ह्मणणें अज्ञानी लोकांनां वाईट लागतें. कारण त्यांनां असें वाटतें कीं, घाणींत आपण वसलों तर जसें आपलें आंग घाण होतें, तसें परमेश्वराचेंही होतें. परंतु असें वाटणें हें अज्ञानाचें कार्य आहे. ब्रह्मसूत्राच्या ३ व्या अध्यायाचे २ व्या पादांत ह्याविषयीं एक सूत्र आहे. तें असें—तत्रापिच तद्व्यापाराद्विरोधः ॥ उदाहरणार्थ घाण पदार्थाच्या जागीं आकाश आहे ह्मणून आकाश घाण झालें, त्याला परटीस टाकून धुऊन आणिलें पाहिजे, असें कधीं घडतें काय ! जसें घाणींत आकाश असूनही त्याला घाण लागत नाहीं, तसा परमेश्वर घाणींत असला तथापि तो घाणीपासून अलिप्त असतो.

१ आणखी असें एक वचन आहे कीं, नरकोपिवसन्नीशो नासो दुःख भुगुच्यते.

आता जीवात्मा आणि परमात्मा ह्यांविषयी हिंदुस्थानीत मुख्य दोन प्रकारचीं मते आहेत—१ अद्वैत. व २ द्वैत. अद्वैतमताचा फैलाव करणारे शंकराचार्यस्वामी होऊन गेले. व नंतर मध्वाचार्यांनी द्वैतमत प्रतिपादन केले. ह्या दोहोंपैकी जें मत वास्तविक असेल तें वेदाचें मत असून, देव अनादि असल्यामुळे वास्तविक मत अनादिसिद्धच आहे असें हाटलें पाहिजे. शंकराचार्यांचें ह्मणणें असें कीं, जीवात्मा व परमात्मा हे दोन्ही एकच आहेत, त्यांमध्ये भेद नाही; आणि मध्वाचार्यांचें ह्मणणें असें कीं, ते दोन्ही एक नसून, निरनिराळे आहेत, परमात्मा स्वतंत्र आहे, आणि जीवात्मा परतंत्र ह्मणजे परमात्म्याच्या स्वाधीन आहे. ह्या दोघांना त्यांचे त्यांचे मतानुयायी गुरु मानून त्यांचीं मते केवळ पूज्यबुद्धीनें कबूल करितात. ज्याप्रमाणें हीं दोन्हीं मते विचार करण्यास योग्य आहेत, त्याचप्रमाणें कपिलाचीं सांख्यसूत्रें किंवा चार्वाकादि नास्तिकांचीं बार्हस्पत्य सूत्रें हींही विचार करण्यासारखीं नाहींत असें नाही. जो बुद्धिमान विचारवंत व सत्यशोधक असेल त्यानें सर्व मतांचा निष्पक्षपातानें योग्य विचार करून जें खरें अढळेल तें घ्यावें. असें न करितां केवळ मताभिमान धरून चालल्यास ज्ञानाची वृद्धि कधींही व्हावयाची नाही. नवीन चांगले आहे अशी पूर्ण खात्री झाल्यास जुनें वाईट असेल तें सोडून देण्यास तयार असणे हें बुद्धिमानाचें लक्षण आहे. मात्र जुनें सोडण्यापूर्वी योग्य प्रकारें व सदंतःकरणानें खोल विचार करून जुनें वाईट ठरेल तर तें सोडावें; परंतु कांहीं एक नवल दृष्टीस पडलें ह्मणजे तें केवळ नवीन आहे येवढ्याच कारणानें तें स्वीकारण्याची प्रवृत्ति कोठें कोठें अढळते तशी नसावी. हल्लीं जो ग्रंथ लोकांपुढें आणिला आहे त्यांत अद्वैत व द्वैत अशा दोन्ही मतांच्या टीका व अर्थ दिले आहेत.

दोन्ही मतांचा विचार करितांना हें लक्षांत आणावें कीं, मीच परमेश्वर आहे असें हाटलें असतां, परमेश्वराचें लक्षण मला लागतें कीं काय ? परमेश्वरानें सर्व सृष्टी उत्पन्न केली आहे, तर मला मातीचा किंवा पाण्याचा एक तरी नवीन कण उत्पन्न करण्याची शक्ति आहे काय ? मी ज्ञानी झालों तथापि प्रारब्धकर्म संपे तोंपर्यंत देहांतच

कुचुंबत वसणें भाग आहे, देहांतून जाण्याला स्वतंत्र नाही. ह्याप्रमाणें परमेश्वरावर कांहीं सक्ति आहे काय ? अद्वैतमतानुयायि ह्यांचे शिवाय हिंदुस्थानांतील व दुसऱ्या सर्व देशांतील आस्तिक लोक, मी व परमेश्वर निरनिराळे आहोंत असें समजतात.

आतां आपल्या इंद्रियांची व मनाची शक्ति फारच मर्यादित असल्यामुळें अनंतगुण परमेश्वराचें ज्ञान संपूर्णपणें व्हावयाचें नाही. तर, जसें आपण हिमालयपर्वताच्या पायथ्याशीं जाऊन त्या पर्वताचा थोडा भाग पाहिला असतां हिमालयपर्वत पाहिला असें ह्मणतो, तसें परमेश्वराच्या गुणाच्या एकदेशाचें ज्ञान झालें असतां, परमेश्वराचें ज्ञान झालें असें समजावें.

श्रावण शुद्ध ९ शके १८०८.

व्यं० रा०

भृगुवल्लीप्रतिपाद्यविषयः

(अद्वैतमते.)

ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गापशमनार्थं पूर्वं शांतिं पठित्वा ब्रह्मविद्या-
स्तुतये भृगुवरुणसंवादरूपाख्यायिकात्रोच्यते । वरुणपूत्रो भृगुर्मा
ब्रह्माध्यापयेति पितरमुपगतवान् । तस्मै वरुणोऽन्नप्राणचक्षुःश्रोत्रमनो-
वाच इत्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराणीति प्रोवाच । प्रत्येकेषु यतो भूता-
नि जायन्ते येन जातानि वर्धन्ते प्रलयकाले यत्प्रतिगच्छन्ति ततश्च तादा-
त्म्यमेव प्रतिपद्यन्त इत्येवं ब्रह्मलक्षणं कथयामास । भृगुरन्नादीनामुत्पत्ति-
मत्वादिना ब्रह्मलक्षणं न पूर्णतया विद्यतइत्येवं चिंतयन्पुनःपुनर्वरुण-
मुपससार । वरुणोपि यावत्ब्रह्मणो निरतिशयं लक्षणं न संभवति यावच्च
जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तपएव ते ब्रह्मज्ञानसाधनमिति वारंवारमुप-
दिदेश । ततश्च तपसा विशुद्धात्मासन् सर्वैः प्रार्थ्यमानतया
आनन्दशब्दवाच्यं मायाविशिष्टं ब्रह्मेति व्यजानात् । पश्चात् कारणत्वोपल-
क्षितविशुद्धानन्दं ब्रह्मेति जज्ञौ । एवमाख्यायिकां परिसमाप्य तन्निवर्त्यमर्थं
वेदपुरुषः स्वयमेववक्ति । एषा वरुणप्रोक्ता भृगुणा ज्ञाता अन्नमयादात्मनोधि-
प्रवृत्ता परमानंदाद्वैते प्रतिष्ठिता । य एवमानन्दं ब्रह्मेति जानाति स पर-
ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । स च ब्रह्मन्वान् दीक्षाग्निर्भवति । स संतस्य
गवाश्वादिभिस्तेजसा कीर्त्या महान् भवति ॥

ततश्चान्नं न निद्यान् ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वादिति व्रतमुपदिश्य मंदा-
धिकारिणं प्रत्यन्नादादरूपेण प्राणाद्युपासनं गौणसाधनं विदधाति ।
उपासकाय पूर्वोक्तं प्रजादिफलं निर्दिशति । अथ चान्नपरिहारो न
विधेय इत्येवं द्वितीयव्रतं ततोन्नस्य बहुकरणरूपं तृतीयं वसत्यर्थमागता-
तिथेरप्रत्याख्यानरूपं चतुर्थं व्रतं कथयति पूर्वोक्तं फलमपि सर्वत्राचष्टे अथ
यस्मिन्वयासि यादृशैरूपचारैर्यथायथान्नं दद्यात्तस्मिन् वयासि तादृशै-
रूपचारैस्तथायथान्नं प्राप्नोत्येवमन्नदानप्रशंसामभिदधाति । ततश्च
वागादिष्वध्यात्मिकी वृष्ट्यादिष्वधिदैवीत्येवमुपासां गदति । अथ येन

येन गुणेनोपासक उपासनां कुर्यात्तद्गुणवान् भवतीत्येवमाकाशादिषु
 प्रतिष्ठादिगुणवत्त्वेनोपासनमभिगदति । ततो यो गुहायां निहितः परमे
 व्योम्न्याकाशाद्यन्तमयान्तं कार्यं मृष्ट्वा तत्रानुप्रविष्टो यश्चपरमानन्दः
 श्रोत्रियप्रत्यक्षो यस्यैकदेशं ब्रम्हादीनि भूतान्युपजीवन्तीमाऽवभिन्नावित्येव-
 मुपदेशं करोति । अथ य उत्कर्षापकर्षं विसृज्याद्वैतं सत्यं ज्ञानमनंतं
 ब्रम्हास्मीत्येवं जानाति स दृष्टादृष्टविषयसमुदाये निरपेक्षो भूत्वान्मया-
 द्यानन्दमयान्तं क्रमेण दृष्ट्वा यथेष्टान्वान्यथेष्टरूपधारी ब्रम्हैक्योपदेशं
 कुर्वन् ब्रम्हैकं गायत्रास्त इति ज्ञानफलंप्रोक्तवान् अप्रे य एवं जानीयात्
 तस्य पूर्वोक्तं फलं जातं मिलतीत्येवमुपसंहरति ॥

भृगुवर्द्धीतील विषय.

(अद्वैत मतानें.)

ब्रह्माचें ज्ञान प्राप्त करून घेतांना विघ्ने न येण्याकारितां प्रथम शांति पढून ब्रह्मज्ञानाची स्तुति करण्यास्तव भृगु व वरुण ह्या उभयतांची संवादरूप एक गोष्ट सांगतो. वरुणाचा मुलगा भृगु आपल्या बापाजवळ जाऊन त्यास ह्मणाला कीं, तुझी मला ब्रह्म सांगा. त्या मुलाला बापानें असें सांगितलें कीं, ब्रह्माच्या प्राप्तीची साधनें अन्न, प्राण, चक्षु, श्रोत्र, मन, व वाणी हीं आहेत. त्या प्रत्येकापासून सर्व जगत उत्पन्न होतें, तेणेंकरून वाढतें व प्रलयकालीं त्यांत लय पावतें, व शेवटीं सर्व ब्रह्मरूप होतें. ह्याप्रमाणें ब्रह्माचें लक्षण अन्नादिकांपैकीं प्रत्येकास लावून दाखविलें; तथापि अन्नादिकांना उत्पत्ति आहे ह्मणून ब्रह्माचें लक्षण पूर्णपणें त्यांस लागत नाहीं, असें मनांत आणून भृगु वारंवार आपल्या बापाकडे ब्रह्म विचारण्यास्तव गेला. मग वरुणानें आपल्या पुत्राला सांगितलें कीं, जोपर्यंत ब्रह्माचें लक्षण पूर्णपणें लागत नाहीं, व ब्रह्म जाणण्याची इच्छा पूर्ण झाली नाहीं, तोपर्यंत तुला विचारच केला पाहिजे, ह्मणून वारंवार उपदेश केला. मग विचारानें अंतःकरण शुद्ध होऊन सर्वास इष्ट अशा मायाविशिष्ट आनंदनामक ब्रह्माचें ज्ञान भृगूला झालें. नंतर भृगूला कारणाचें ज्ञान पूर्णपणें झाल्यावर त्यापासून शुद्धानंदब्रह्माचें ज्ञान झालें. अशी गोष्ट सांगून, वेदपुरुष असें सांगतो कीं, ही वरुणानें सांगितलेली व भृगूनें जाणलेली विद्या अन्नमय आत्म्यापासून प्रारंभ होऊन शुद्धानंदब्रह्माचें ठिकाणीं पूर्ण झालेली आहे. जो कोणी ब्रह्म आनंदस्वरूप आहे असें जाणतो तो परब्रह्माचे ठिकाणीं राहातो, अन्नानें परिपूर्ण होतो, आणि त्याचा अग्नि प्रदीप्त होतो. तसाच मुलगे, नातु, इत्यादिकांनीं, गाई, घोडे इत्यादिकांनीं, तेजानें, कीर्तानें, मोठा होतो.

ब्रह्मार्चें ज्ञान होण्याला साधन अन्न असल्यामुळे अन्नाची कोणी निंदा करूं नये. ह्याप्रमाणें व्रत सांगून अन्न व अन्नाद या दोन रूपांनी प्राणाची उपासना करावी. हें गौण साधन कनिष्ठ अधिकाऱ्याकरितां सांगितलें आहे. उपासकास पूर्वी सांगितलेलें संतत्यादिक फळही सांगितलें आहे. आलेल्या अन्नाचा आन्हेर करूं नये असें दुसरें व्रत, मग अन्नाची पुष्कळ समृद्धि करावी असें तिसरें व्रत, आणि राहण्याकरितां कोणी अतिथि आद्य तर त्याला नाही म्हणून सांगूं नये हें चवथें व्रत, अशीं चार व्रतें सांगून पूर्वीचे प्रजादिक फळही दाखविलें आहे ; आणि ज्या वयांत जशा उपचारांनीं जसें अन्नदान करावें त्या वयांत तशा उपचारांनीं तसें अन्न मिळतें, अशी अन्नाची प्रशंसा केली आहे. त्यापुढें वाणी इत्यादिकांचे ठिकाणीं असलेल्या ब्रम्हाची अध्यात्म, व वृष्टि इत्यादिकांचे ठिकाणीं असलेल्या ब्रम्हाची अधिदैव अशा रीतीनें ब्रम्हाची उपासना सांगितली आहे ; व तशी केली असतां त्या उपास्य देवतेच्या ठिकाणीं ज्या गुणांनीं उपासना करावी ते गुण मिळतात असें फळ सांगितलें आहे. नंतर जो हृदयगुहेमध्ये असलेला व आकाशापासून अन्नमयपर्यंत सर्व पदार्थ उत्पन्न करून त्यामध्ये शिरलेला आहे तो, आणि ज्याच्या आनंदाच्या एक लेशमात्रेंकरून सर्व ब्रम्हादिक जीव उपजीवन करतात, व ज्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान वेदवेद्यांस होतें तो हा सर्व एकच आहे असा उपदेश केला आहे. जो अधिकारी उत्कर्ष व अपकर्ष या दोहोंना टाकून अद्वैत, सत्य, ज्ञानस्वरूप अनंत असें ब्रह्म मीच आहे असें जाणतो, तो या लोकच्या व परलोकच्या वस्तूविषयीं निस्पृह होऊन अन्नमय कोशापासून आनंदमय कोशापर्यंत क्रमानें आपल्या ठिकाणीं पाहून यथेच्छ अन्नानें परिपूर्ण व यथेच्छ रूपधारी, स्वतः ब्रम्हस्वरूपच झाल्यामुळे दुसऱ्या अधिकाऱ्यांस सुद्धां आपण व ब्रह्म एकच आहोंत असा उपदेश करीत व ब्रम्हाचें गायन करीत राहातो. पुढें जो असें जाणतो त्यास पूर्वोक्त फळ प्राप्त होतें असें सांगून ग्रंथ संपवितो.

भृगुवह्नीप्रतिपाद्यविषयः

(द्वैतमते)

ब्रम्हविद्यां वक्तुं मध्यागतविघ्नपरिहाराय ब्रह्मा शांतिं पठति । अन्न-
मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाख्यपंचरूपिब्रम्हण उपास्ति ब्रम्हव-
ल्यामभिधाय तत्रैव समाख्यात्वेन भृगुवरुणसंवादरूपाख्यायिकोच्यते ।
वरुणपुत्रो भृगुर्मां ब्रम्ह कथयेति पितरमुवाच । तदा अन्नमयप्राणमय-
चक्षुर्मयश्रोत्रमयमनोमयवाङ्मयाख्यानि ब्रम्हरूपाणि विद्यंते तान्याऽऽ
लोचनेन ज्ञातव्यानीति पिता भृगुमुवाच । उक्तरूपषट्कं तदुपलक्षितवि-
ज्ञानमयानंदमयाख्यरूपद्वयमित्येतद्रूपाष्टकस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वलक्षण-
युक्तं ब्रम्हत्वं वर्तते । कथं । उक्तरूपाणां मध्ये प्रत्येकाद्ब्रह्मादीनि
भूतान्युत्पद्यंते । उत्पद्यच्च तेनैव वद्धंते । तदनंतरं प्रलये तस्मिन्प्रविशंति ।
एतद्विषयिका श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा जिज्ञासा कार्या । योऽधिकार्यु-
क्तरूपाष्टकं जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणयुक्तब्रम्हत्वेन जानाति स मुक्तः
सन् परब्रम्हणि संस्थितो भवति अन्नाख्यभगवद्रूपवान्स्वस्मिन्भगवद्रूपजी-
वकत्वानुसंधानवांश्च भवति । कीर्त्या महंश्च भवति ॥

यदि मोक्षसुखे स्पृहा तर्ह्यन्ननामकभगवतो दोषित्वनिर्गुणत्वाल्पगुण-
त्वादिना निंदां न कुर्यादिति व्रतत्वेन भाव्यं । अयोपास्त्यंतरमुच्यते ।
प्राणाख्ये रूपे भोग्येसति शरीराख्यरूपं भोक्तृतया संस्थितं । शरीराख्ये
रूपे भोग्ये सति प्राणाख्यो विष्णुर्भोक्तृतया संस्थितः । तस्मात्प्राणशरी-
रयोरुभयोरप्यन्नत्वात्तावुभावन्योऽन्यस्मिन् संस्थितौ । य एवं जानाति स
मुक्तः सन् हरौ संस्थितो भवति अन्नाख्यभगवद्रूपवान्स्वस्मिन्भगवद्रूपजीवक-
त्वानुसंधानवांश्च भवति । कीर्त्या महंश्च भवति ॥

तथैवान्ननामकं भगवंतमयोग्येषु नोपदिशेदिति ज्ञानिनः सुखेऽसोर्व्रतं ।
भोग्यभूतास्वप्नेषुसत्सु ज्योतिर्नामकं रूपं भोक्तृतया संस्थितं । ज्योतिर्ना-
मके रूपे भोग्येत्यब्दानामकं रूपं भोक्तृतया संस्थितं । तस्माद्ब्रह्मोतिष्ठो-

रुमयोरप्यन्तत्वात्तावुभावन्त्योन्व्यस्मिन्संस्थितौ । य एवं जानाति स मुक्तः
सन् हरी संस्थितो भवति । अन्नाख्यभगवद्रूपवान्स्वस्मिन्भगवदुपजीवकत्वा-
नुसंधानवांश्च भवति कीर्त्या महंश्च भवति ॥

तथैवान्नामकं भगवंतं बहुगुणवत्वेन बहुकर्मवत्वेन च यत्र कुत्रापि
सस्तमयां प्रतिपादयेदिति ज्ञानिनः सुखेप्सोर्व्रतं । पृथिवीनामके रूपे
भोग्येसत्याकाशनामकं रूपं मोक्तृत्वा संस्थितं आकाशनामके रूपे भो-
ग्येसतिपृथिवीनामको हरिर्मोक्तृत्वा संस्थितः । तस्मात्पृथिव्याकाशयो-
रुमयोरप्यन्तत्वात्तावुभावन्त्योन्व्यस्मिन् संस्थितौ । य एवं जानाति स
मुक्तः सन् हरी संस्थितो भवति । अन्नाख्यभगवद्रूपवान् स्वस्मिन्भगवदुप-
जीवकत्वानुसंधानवांश्च भवति । महंश्च भवति ॥

तथैव विद्यास्यासार्थं गुरुकुलवासेच्छयाऽऽगतं कमपि नेति न
ब्रूयादिति भगवश्ज्ञानिनः सुखेप्सोर्व्रतं । तस्मात्ज्ञानार्थी येन केनापि
प्रविहितप्रकारेण गुरुसेवादिरूपातिप्रयत्नेन यद्वा बहुभ्यो गुरुभ्यो बहुधा
श्रवणरूपातिप्रयत्नेन मननद्वाराऽन्नामकभगवंतं पूर्णमित्युपास्य तं
प्राप्नुयात् । अनेनोपासकेन भगवद्रूपमपरोक्षतो ज्ञातं भवति ॥

अथ पुरुषस्थितवागादावध्यात्मं वृष्ट्यादौ चाधिदैवं भगवदुपासनं
क्रथितं । तदुपासको लोके स्वयमपि स्वावस्थापकत्वगुणवान् भवति ।
अध्यात्मं वागादावधिदैवं वृष्ट्यादौच स्थितः परमात्मा परस्परमत्यंताभि-
न्नएव । एवमन्नमयादिरूपाष्टकविषयकस्फुटापरोक्षज्ञानवांश्चतुर्मुखब्रह्मा
मुक्तःसन्नमयमात्मानमनिरुद्धं प्राणमयमात्मानं प्रद्युम्नं मनोमयमात्मानं
संकर्षणं विज्ञानमयमात्मानं वासुदेवमानंदमयमात्मानं नारायणं चक्षुर्म-
ममात्मानं श्रोत्रमयमात्मानं वाङ्मयं चात्मानं प्राप्य कामितसमस्तभो-
गवान् कामितसमस्तरूपी भूत्वा लोकेषु संचारं कुर्वन्सन् महाश्चर्येण
भगवद्गुणात्मकं साम गायन्नास्ते ॥

भृगुव ह्यंतील विषय

(द्वैतमतानें.)

ब्रह्मविद्या सांगण्याकरितां मध्ये येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यास्तव ब्रह्मदेव प्रथम शांति ह्मणतो. पूर्वी ब्रह्मवर्णीत ब्रह्माचीं पांच रूपे अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनंदमय, ह्यांची उपासना करण्याविषयीं सांगितले आहे. त्यालाच मेळ पाडणारी अशी भृगु व वरुण ह्यांचें संभाषणरूप एक गोष्ट सांगतो. वरुणाचा मुलगा भृगु आपल्या बापाला असे म्हणाला कीं, बाबा मला ब्रह्म सांगा. तेव्हां बाप भृगूला असे बोलला कीं, अन्नमय, प्राणमय, चक्षुर्मय, श्रोत्रमय, मनोमय, वाङ्मय ह्या नांवाचीं ब्रह्माचीं रूपे आहेत. तीं मनननिदिध्यासनरूप विचार करून जाणावीं. हीं पूर्वी सांगितलेलीं सहा रूपे व त्यांवरून आणखी दोन रूपे ध्यावयाचीं तीं विज्ञानमय व आनंदमय ह्या आठ रूपांना, जगताच्या उत्पत्त्यादिकांचें कारणत्व हें ब्रह्माचें लक्षण आहे तें लागतें. कसे ? तर ह्या आठ रूपांपैकीं प्रत्येकापासून ब्रह्मदेवादिक प्राणी उत्पन्न होतात. उत्पन्न झाल्यावर त्याच्या योगानें वाढतात. त्यानंतर प्रलयकालीं त्यामध्ये लय पावतात. ह्याविषयीं ज्ञान मिळण्याकरितां श्रवण, मनन व निदिध्यासन करावें. जगताच्या उत्पत्त्यादिकांचें कारणत्व हें ब्रह्माचें लक्षण त्या आठ रूपांना लागू आहे असें जो जाणतो तो मुक्त होऊन परमात्म्याचे ठिकाणीं राहतो, अन्ननामक भगवंतानें रक्षण केलेला व अन्ननामक भगवंताच्या योगानें उपजीवन करणारा होतो व मोठा कीर्तिमान होतो.

मोक्षाच्या सुखाची इच्छा असेल तर भगवंतामध्ये अमुक दोष आहे, अमुक गुण नाही, अमुक गुण कमी आहे, अशा प्रकारें निंदा करूं नये. हें ज्ञान्याचें व्रत आहे. आतां भगवंताची उपासना करण्याचा दुसरा प्रकार सांगतो. प्राणनामक भगवद्रूप भोग्य असतां शरीरनामक भगवद्रूप भोक्ता असतें; आणि शरीरनामक भगवद्रूप भोग्य असतां प्राणनामक भगवद्रूप भोक्ता असतें. ह्या कारणास्तव प्राण व शरीर हीं दोन्हीं रूपे आणि अन्ननामक परमात्म्याचें रूप एकच आहेत,

म्हणून तीं परस्परांचे ठिकाणीं आहेत. जो असें जाणतो तो मुक्त होऊन परमात्म्याचे ठिकाणीं राहतो, अन्ननामक भगवंतानें रक्षण केलेला व अन्ननामक भगवंताच्या योगानें उपजीवन करणारा होतो, व मोठा कीर्तिमान होतो.

तसेंच अन्ननामक परमात्म्याविषयीं उपदेश अयोग्य मनुष्याला करूं नये. हें सुखाची इच्छा करणाऱ्या ज्ञान्याचें व्रत आहे. अप्नामक भगवद्रूप भोग्य असतां ज्योतिनामक भगवद्रूप भोक्ता असतें; आणि ज्योतिनामक भगवद्रूप भोग्य असतां अप्नामक भगवद्रूप भोक्ता असतें. ह्या कारणास्तव अप् व ज्योति हीं दोन्हीं रूपे आणि अन्ननामक परमात्म्याचें रूप एकच आहेत, म्हणून तीं परस्परांचे ठिकाणीं आहेत. जो असें जाणतो तो मुक्त होऊन परमात्म्याचे ठिकाणीं राहतो, अन्ननामक भगवंतानें रक्षण केलेला व अन्ननामक भगवंताच्या योगानें उपजीवन करणारा होतो, व मोठा कीर्तिमान होतो.

तसेंच अन्ननामक भगवान गुणांनीं व कर्मांनीं पूर्ण आहे असें सज्जनांच्या समेत व्याख्यान करावें. हें सुखाची इच्छा करणाराऱ्या ज्ञान्याचें व्रत आहे. पृथिवीनामक भगवद्रूप भोग्य असतां आकाशनामक भगवद्रूप भोक्ता असतें; आणि आकाशनामक भगवद्रूप भोग्य असतां पृथिवीनामक भगवद्रूप भोक्ता असतें. ह्या कारणास्तव पृथिवी व आकाश हीं दोन रूपे आणि अन्ननामक परमात्म्याचें रूप एकच आहेत, म्हणून तीं परस्परांचे ठिकाणीं आहेत. जो असें जाणतो तो मुक्त होऊन परमात्म्याचे ठिकाणीं राहतो, अन्ननामक भगवंतानें रक्षण केलेला व अन्ननामक भगवंताच्या योगानें उपजीवन करणारा होतो व मोठा कीर्तिमान होतो.

तसेंच विद्याभ्यासाकरितां गुरूच्या घरीं राहण्याच्या इच्छेनें जो येतो त्याला राहण्याविषयीं नको म्हणूं नये. हें सुखाची इच्छा करणाऱ्या ज्ञान्याचें व्रत आहे. ह्या कारणास्तव ज्यास ज्ञानाची इच्छा आहे त्यानें योग्य प्रकारें गुरूची सेवा इत्यादि करण्याचा प्रयत्न करून अथवा पुष्कळ गुरूपासून श्रवण करण्याविषयीं प्रयत्न करून, मननाच्या योगाने अन्ननामक भगवान पूर्ण आहे अशी उपासना करून त्यास प्रार्थना करून घ्यावा. अशी उपासना करणाऱ्यास भगवंताचें प्रत्यक्ष ज्ञान हातें.

ह्यापुढे मनुष्याचे देहांत वाणी इत्यादिक ठिकाणी व देवतांमध्ये वृष्टि इत्यादिक ठिकाणी भगवंताची उपासना सांगितली आहे. तशी उपासना करणारा लोकांमध्ये आपणही उपास्याचे गुणाप्रमाणे गुणवान् होतो. मनुष्याच्या देहांत वाणी इत्यादि ठिकाणी व देवतांमध्ये वृष्टि इत्यादि ठिकाणी असणारा परमात्मा अगदी एकच आहे. ह्याप्रमाणे अन्नमय इत्यादि आठ भगवद्रूपाविषयी स्पष्ट प्रत्यक्ष ज्ञान असलेला चार तोंडाचा ब्रह्मदेव मुक्त होऊन, अन्नमय अनिरुद्धनामक परमात्म्याजवळ प्राणमय प्रद्युम्ननामक परमात्म्याजवळ, मनोमय संकर्षणनामक परमात्म्याजवळ, विज्ञानमय वासुदेवनामक परमात्म्याजवळ, आनंदमय नारायणनामक परमात्म्याजवळ, चक्षुर्मय परमात्म्याजवळ, श्रोत्रमय परमात्म्याजवळ, वाङ्मय परमात्म्याजवळ, जाऊन इच्छित सर्व उपभोग घेत व इच्छित सर्व रूप धारण करून स्वर्गादिक लोकांमध्ये संचार करित मोठ्या आश्चर्याने भगवताच गुण सामवेदाने गायन करित राहतो.

४२७ व नारायण
वा. नों. ६६६९

तैत्तिरीयोपनिषत्

भृगुवल्ली

हारिः ॐ ॥ सहनांबवतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवा-
वहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

अद्वैतटीका—श्रीपरब्रम्हणे नमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः वक्ष्यमाणब्रह्म-
विद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्थां शान्तिः पठ्यते ॥ सहनाववत्विति ॥ नौ
शिष्याचार्य्यौ सह एव अवतु रक्षतु । नौ सह भुनक्तु भोजयतु ।
वीर्यं विद्यानिमित्तं सामर्थ्यं सह करवावहै निर्वर्त्तयावहै । नौ आव-
योः अधीतं तेजस्वि अर्थज्ञानयोग्यं अस्तु । मा विद्विषावहै
विद्वेषं मा आपद्यावहै । शान्तिः शान्तिः शान्तिः १ ॥

अर्थ—श्री परब्रह्माला नमस्कार असो. गुरुला नमस्कार असो.
[पुढें जी ब्रम्हविद्या सांगायाची आहे तिला विघ्न न येण्याकरितां शां-
तीचा मंत्र लणतों.] ब्रम्ह आत्मां गुरुशिष्यांचें रक्षण बरोबर करो.
आम्हां दोघांना ब्रम्हविद्येपासून उत्पन्न होणारे फलाचा भोग बरोबर
करवो. विद्येपासून आत्मां दोघे बरोबरच पराक्रम करूं. आमचे दो-
घांचें अध्ययन चक्रचकीत (ल० अर्थ समजण्याजोगें) असो. गुरु-
शिष्य ह्यांच्या वेसावधपणानें घडलेल्या अन्यायांपासून द्वेष उत्पन्न
न होवो. शान्ति असो; शान्ति असो; शान्ति असो.

द्वैतटीका—श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ब्रह्मविद्यां वक्तुं
मध्यागतविघ्नपरिहारार्थं वेदपुरुषः शान्तिं पठति ॥ सहनावविति ॥ नौ गुरुशिष्यौ

१ विद्याग्रहणानिमित्तं शिष्यस्याचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्त
च्छमनायेयमाशीः

२ त्रिवचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयोपशान्तये

सह एकदैव अवर्तुं प्रविशतु आवयोः सन्निधीयतामित्यर्थः^१ । नौ गुरु-
शिष्यौ सह एव साकमेव भुनक्तुं अन्नादिदानेन पालयतुं । व्याख्यान-
विषये वार्यं सामर्थ्यं सह करवावहे साकं आचराव । तेजस्विनौ वर्च-
स्विनौ अवां भवाव । अधीते अवयोः अध्ययनं अस्तु फलप्रदमस्तु ।
यद्वा नौ अवाभ्यां अधीतं अध्ययनं तेजस्वि अस्तु । मा विद्विषावहे
विद्याग्रहणानिमित्तं शिष्यस्य गुरोर्वा प्रमादकृतापराधात्प्राप्तं विद्वेषं नैव
करवाव । ॐ ॐ पदवाच्येन विष्णुना शांतिः अस्तु शांतिः अस्तु शांतिः
अस्तु ।

अर्थ—लक्ष्मीनारायणास नमस्कार असो. गुरूला नमस्कार असो.
[ब्रह्मसंबंधीं ज्ञान सांगण्याकरितां मध्ये येणाऱ्या अडचणी दूर करण्या-
स्तव शांति ह्मणतो.] आह्मां गुरुशिष्यांसन्निध (परमात्मा) एकाच
वेळीं येवो; आह्मां गुरुशिष्यांना (परमात्मा) एकाच वेळीं अन्नादिक
देऊन रक्षण करो; ब्रह्मविद्येच्या व्याख्यानाविषयीं आह्मी उभयतां बरो-
बरच बळ लावूं; आह्मी उभयतां वर्चस्वी होऊं; आह्मां उभयतांचें
अध्ययन फल देणारें होवो; ब्रह्मविद्या शिकण्याच्या संबधानें शिष्याकडून
अथवा गुरूकडून बेसावधपणानें घडणाऱ्या अपराधांपासून जो द्वेष
उत्पन्न होतो तो आह्मी उभयतां न करो. ॐ ह्या प्रणवानें सांगितलेल्या
परमात्म्याकडून शांति असो, शांति असो, शांति असो.^६

भृगुर्व वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो
ब्रम्हेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अत्रं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाच-

१ अवरक्षणगतिकांतिप्रवेश इत्यादि धातुपाठः

२ अथवासः मित्रादिः नौ गुरुशिष्यौ विप्रान् परिहृत्य अवनु रक्षतु हेति मित्रा
देः रक्षणे सामर्थ्यमस्तीति प्रसिद्धामिति दर्शयति

३ भुजपालनाभ्यवहारयोः

४ व्याख्यानेन जनितमौक्तानंदं भोजयत्विति वा

५ दिव्यांतरिक्षभौमानिष्टनिरासाय शांतिरित्यस्य त्रिरुक्तिः । यद्वा आध्यात्मि-
काधिभौतिकाधिदैविकानिष्टनिरासाय त्रिरुक्तिः ॥

६ किंवा आम्हीं केलेलें अध्ययन तेजस्वि असो.

७ शांति असो असें तीनदां म्हणण्याचें कारण स्वर्ग, आकाश व भूमि ह्या
तिन्ही संबंधीं किंवा आध्यात्मिक आधिभौतिक आणि आधिदैविक ह्या तिन्ही
संबंधीं अरिष्टें नाहींशीं व्हावीत.

मिति । त* होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जयन्ते । येन जा-
तानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्र-
म्हेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

अद्वैतटीका—आनंदवल्ल्यां ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता । चानंदमयादि-
विषयाण्युपासनान्युक्तानि । अतःपरं शांतिपाठानंतरं ब्रह्मविद्या-
साधनं तपो वक्तुमिदमारभ्यते । विद्यास्तुतये आख्यायिकां वक्ति ॥
भृगुरिति ॥ **वारुणिः** वरुणस्यापत्यं **भृगुः** इतिनामकः वै प्रसिद्धो
ब्रह्मविजिज्ञासुःसन् वरुणं पितरं हे **भगवः ब्रम्ह अधीहि** कथय इति
अनेन मंत्रेण **उपससार** उपगतवान् । च सपिता **तस्मै** विधिवदुपस-
न्नाय पुत्राय **अन्नं शरीरं** तदभ्यंतरंच **प्राणं** अंतरं उपलब्धिसाधनानि
चक्षुः श्रोत्रं मनः वाचं इति एतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराणि संति
एतत् प्रोवाच । उक्त्वाचैतान्यन्नादीनि द्वारभूतानीति तं भृगुं
उवाच ह ॥ ब्रह्मणो लक्षणमाह ॥ यतोवाइति ॥ **यतः** यस्मात् **वै**
इमानि ब्रह्मादीनि स्तंबपर्यंतानि **भूतानि जायंते** । च **येन जातानि**
जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धते । च विनाशकाले **यत्** ब्रह्म **प्रयन्ति**
प्रतिगच्छन्ति **अभिसंविशन्ति** तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते । उप्तत्तिस्थिति-
लयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तद्ब्रह्मणो लक्षणं । **तत्**
विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । **तत् ब्रम्ह इति** । यदेवं लक्षणं
ब्रम्ह तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ **सः** भृगुः पितुर्ब्रह्मोपलब्धि-
द्वाराणि ब्रम्हलक्षणंच श्रुत्वा **तपः** एव ब्रम्होपलब्धिसाधनत्वेन **अतप्यत**
तप्तवान् । **सः** कुत्रेदं पित्रोक्तं लक्षणं परिपूर्णं भवतीति **तपः** एकाग्रेण
चेतसा **तप्त्वा** पर्यालोच्य ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ—[पूर्वी आनंदवल्लोमिधये ब्रम्हसंबन्धी विद्या सांगण्याचें संपवि-
ल्ले, आणि अन्नमयादिक पांच कोशांची उपासना सांगितली. आतां
शांतिपाठ ह्मटल्यानंतर ब्रम्हविद्येचें साधन असें जें तप तें सांगण्यास
प्रारंभ करितों. ब्रम्ह विद्येची स्तुति करण्यास्तव एक गोष्ट सांगतों.]
भृगु ह्या नांवाचा वरुणाचा मुलगा ब्रह्म जाणण्याच्या इच्छेनें आपल्या

१ प्राणस्य प्राणउतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्न मनसोमनो ये विदुस्ते-
निचिक्युर्ब्रम्हपुराणमप्रयामिति श्रुत्यंतरंच ।

बापाकडे जाऊन, बाबा, मला ब्रह्म सांगा, असें ह्मणाला. तेव्हां योग्य प्रकारें आपल्याकडे आलेल्या मुलाला बाप असें बोलला कीं, शरीर व त्याच्या आंतलें, आंत असलेला प्राणवायु, ज्ञानाचीं साधनें डोळे, कान, मन व वाणी, हीं ब्रह्माचें ज्ञान करून देणारीं साधनें आहेत. असें ह्मणून भृगूला वरुण असें बोलला कीं, ब्रह्मदेवापासून स्तंबापर्यंत (ह्र० सर्व चेतन व जड) भूतें ज्यापासून उत्पन्न होतात, उत्पन्न झाल्यावर ज्याच्या योगानें तीं जीवंत राहतात व वाढतात, आणि नाशाचे वेळीं ज्याकडे जातात व ज्याशीं एक होतात; ह्मणजे उत्पात्ति, स्थिति व नाश ह्या तिन्ही वेळीं ज्याचें स्वरूप भूतें टाकीत नाहींत, तें ब्रह्म आहे. तें ब्रह्म विशेषेकरून जाणण्याची इच्छा कर. जें अशा स्वरूपाचें ब्रह्म आहे त्याचें ज्ञान अन्नादिकांच्या द्वारांनीं संपादन कर. बापानें सांगितलेलीं ब्रह्माचें ज्ञान होण्याचीं साधनें व ब्रह्माचें लक्षण ऐकून विचार हाच ब्रह्म जाणण्याचें साधन आहे असें त्या भृगूनें मनांत आणिलें. बापानें सांगितलेलें ब्रह्माचें हें लक्षण कोठें पूर्णपणें लागू पडतें ह्या-विषयीं एकात्र मनानें विचार करून ॥ हा पाहिला अनुवाक ॥ १ ॥

द्वैतटीका—ब्रह्मवल्पुक्तये संवादितया कांचनाख्याधिकामाह ॥ भृगुरिति ॥ वारुणिः वरुणस्यापत्यं वै प्रसिद्धः भृगुः वरुणं पितरं हे भगवः भगवन् ब्रह्म अधीहि अध्यापय कथय इति उपससार समीपं गतवान् । तस्मा तस्मै भृगवे वरुणः अन्नं अन्नमयं प्राणं प्राणमयं चक्षुः चक्षुर्मयं श्रोत्रं श्रोत्रमयं मनः मनोमयं वाचं वाङ्मयं इति एतत् वचनं प्रोवाच । एतेन ब्रह्मवल्यां पंचरूपोक्तिरूपलक्षणं चक्षुर्मयश्रोत्रमयवाङ्मया अपिब्राह्म्या इत्युक्तं भवति ॥ भगवति चक्षुर्मयादेस्तु पूर्णदर्शनशक्तिकत्वपूर्णश्रवणशक्तिकत्वपूर्णवक्तृत्वशक्तिकत्वरूपाः ध्येयाः ॥ कुत एतद्रूपाष्टकस्य ब्रह्मत्वमित्यतो ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेन सिद्धेऽपि ब्रह्मत्वे ब्रह्मलक्षणमप्यस्तीत्याह ॥ तश्चोवाचयतोवाइति ॥ यतः यस्मात्सकाशात् वै निश्चितं इमानि ब्रह्मादीनि भूतानि जायन्ते उत्पद्यन्ते^३

१ मतरुः संबुद्धौ वा च्छेदसीति भगव इतिसाधु

२ विज्ञानमयानंदमययोरप्युपलक्षणं.

३ उत्पत्तिस्थितिसंहारानियतिज्ञानमावृत्तिः ॥ बंधमोक्षौच पुरुषायस्मात्सहरिरे-कराडिनि स्कांदे ॥ १ ॥ तथाच सूत्रं जन्माद्यस्य यतइति

येन च जातानि जीवन्ति वर्द्धन्ते । प्रयन्ति प्रलये यत् प्रति अभि
स्वेच्छया मुक्तौ संविशन्ति प्रविशन्ति । तत् विजिज्ञासस्व तद्विषयकश्र-
वणमनननिदिध्यासनरूपां जिज्ञासां कुरु । तत् ब्रम्ह इति तं
भृगुं स च पिता वरुणः ह उवाच । ततः किं ज्ञातमित्यत आह ॥ सत-
पशति ॥ सः भृगुः एवमुपदिष्टाष्टरूपः युगपत्सर्वस्य साक्षात्कर्तुमशक्य-
त्वादानंदादौ अक्षनामकभगवत्साक्षात्काराय तपः मनननिदिध्यासनरूपं
आलोचनं अतप्यत चकार । सः तपः आलोचनं तप्त्वा कृत्वा ॥ १ ॥

अर्थ-पूर्वी ब्रम्हवर्द्धीत जो विषय सांगितला आहे त्याला मेळ पाड-
णारी अशी एक गोष्ट सांगतो. वरुणाचा मुलगा भृगु बापाजवळ जा-
ऊन “ हे बाबा, मला ब्रह्म सांगा ” असें ह्मणाला. तेव्हां त्या भृगूला
बाप असें ह्मणाला कीं, “ अन्नमयं प्राणमयं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं मनोमयं
वाङ्मयं ”. आतां ब्रम्ह कसें आहे ह्या प्रश्नाचें उत्तर अन्नमय इ०
वाक्य बोलून सांगितलें, ह्यावरून अन्नमय इत्यादिकांस ब्रम्हपणा आहे
असें होतें; तथापि, ब्रह्माचें लक्षणही त्यांस लागतें असें सांगण्यास्तव
वरुण असें बोलतो कीं, “ ज्यापासून हे ब्रम्हदेव इत्यादिक प्राणी
निःसंशय उत्पन्न होतात; आणि उत्पन्न झालेले प्राणी ज्याच्या योगानें
बाढतात; व प्रलयकाळीं नाश पावतात, व मुक्तिकालीं ज्यांत आपल्या
इच्छेनें प्रवेश करितात, त्याविषयीं श्रवणमनननिदिध्यासनरूप विचार
कर. तें ब्रम्ह आहे. ” बापानें असा उपदेश केल्यावर भगवंताच्या
आठही रूपांचें ज्ञान एकदम होणें अशक्य आहे असें समजून त्यां-
पैकीं अक्षनामक भगवद्रूपाचें ज्ञान होण्याकरितां त्या भृगूनें विचार केला.
त्यानें विचार करून ॥ १ ॥

१ म्हणजे पुष्कळ अन्न म्हणजे ज्यावर सर्व लोक उपजीविका करितात, व जें
सर्व लोकांस खातें तें आर्नरुद्धनामक ब्रम्ह.

२ ह्मणजे बहुत प्राण म्हणजे सर्व लोकांकडून व्यापार करविणारा.

३ पूर्णपणें पाहणारा.

४ पूर्णपणें ऐकणारा.

५ पूर्णपणें मनन करणारा.

६ बोलण्याविषयीं पूर्ण शक्ति असलेला.

अन्नं ब्रम्हेति व्यजानात् । अन्नाद्देयं खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितॄमुपससार । अधीहि भगवो ब्रम्हेति । तश्च होवाच । तपसा ब्रम्हं विजिज्ञासस्व । तपो ब्रम्हेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अद्वैतटीका—अन्नं^१ पूर्वोक्तं यतोवाइति ब्रह्मलक्षणेनापेतत्वान् ब्रम्ह इति व्यजानात् विज्ञातवान् । हि यस्मात् अन्नात् इमानि भूतानि जायन्ते खलु । जातानि अन्नेन जीवन्ति । अन्नं प्रयन्ति अभिसंविशन्ति इति । तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्याभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वा तत् अन्नं ब्रम्हेति विज्ञाय । अन्नशब्दितविराज उत्पत्तिदर्शनाच्छ्रुतिस्मृतिषुलक्षणं तत्र संपूर्णं न भवतीति संशयमापन्नः सन् हे भगवः ब्रम्ह अधीहि अध्यापय इति अनेन मंत्रेण पुनः एव वरुणं पितॄं उपससार । यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत् तपः एव ते ब्रम्ह ब्रम्हज्ञानसाधनं । तस्मात् तपसा एव ब्रम्हं विजिज्ञासस्व इति तं भृगुं पिता उवाच ह । सः तपः अतप्यत । सः भृगुः तपः तप्त्वा ॥ द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—वरील अनुवाकांत सांगितलेले ब्रह्माचे लक्षण अन्नास लागू पडत असल्यामुळे अन्न हे ब्रह्म आहे असे भृगूने जाणिले. कारण, खरोखर अन्नापासूनच हीं सर्व भूते उत्पन्न होतात, उत्पन्न झाल्यावर अन्नाच्या योगाने तीं जीवंत राहतात व वाढतात, आणि नाशाचे वेळीं अन्नाकडे जातात व अन्नाशीं एक होतात. ह्यावरून अन्न हेच ब्रम्ह आहे असे समजणे योग्य आहे. ह्या प्रकारे विचार करून अन्न हे ब्रम्ह आहे असे जाणून, अन्न शब्दाने दर्शविलेला विराट हा (दुसऱ्यापासून) उत्पन्न झालेला आहे असे श्रुति व स्मृति ह्यांमध्ये

१ अद्यते भुज्यते सर्वैरिति सर्वप्रतिपत्तिसाधारणं स्थूलदेहकारणं भूतपंचकं विराट्संज्ञकं अन्नशब्देनोच्यते ।

२ तपसःपुनःपुनरुपदेशःसाधनातिशयत्वद्योतनार्थः ।

आढळत असल्यामुळे ब्रह्माचे लक्षण अनास पूर्णपणे लागत नाही असा संशय मनांत आणून, हे बाबा, मला ब्रह्म सांगा, असें भृगु पुनः आपला बाप वरुण ह्याकडे जाऊन म्हणाला. तेव्हां बाप भृगूला असें बोलला कीं, जोपर्यंत ब्रह्माचे लक्षण पूर्णपणे लागू पडत नाही व जोपर्यंत ब्रह्म जाणण्याची इच्छा पूर्ण होत नाही तोपर्यंत विचारच तुला ब्रह्म जाणण्याला साधन आहे, ह्मणून विचारानेच ब्रह्म जाणण्याची इच्छा कर. त्या भृगूनें विचार केला. त्यानें विचार करून ॥ हा दुसरा अनुवाक ॥ २ ॥

द्वैतटीका—अन्नं अन्ननामकमन्नस्यमनिरुद्धाख्यं भगवद्रूपं ब्रह्म इति व्यजानात् साक्षात्कृतवान् ॥ कथमित्यतो जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपगुरूपदिष्टलक्षणवत्त्वेनेत्याह ॥ अन्नाध्येवेति ॥ हि यस्मात्कारणात् अन्नात् अन्नमयादानिरुद्धात् एव इमानि भूतानि जायंते उत्पद्यंते खलु । जातानि च अन्नेन अन्नरसमयनामकानिरुद्धेन जीवंति वर्द्धन्ते । प्रयांति प्रलये अन्नं अन्नमयाख्यमनिरुद्धं प्रति अभि स्वेच्छया संविंशति प्रविशति इति तत् विज्ञाय ज्ञात्वा । द्वितीयरूपमपि साक्षात्कर्तुं गुर्वनुज्ञार्थं पुनः एव भृगुः वरुणं पितरं हे भगवः भगवन् ब्रह्म अधीहि' अध्यापय इति उपससार उपगतवान् । तपसा ज्ञानानुसंधानरूपालोचनेन ब्रह्म विजिज्ञासस्व जिज्ञासां कुरु । ब्रह्म तपः ज्ञानस्वरूपं इति तं भृगुं वरुणः ह उवाच । सः भृगुः तपः आलोचनं अतप्यत अकरोत् । सः तपः आलोचनं तप्त्वा कृत्वा ॥ २ ॥

अर्थ—अन्ननामक अनिरुद्धदेवता ब्रह्म आहे असें प्रत्यक्ष पाहिलें. तें कसें पाहिलें तर जगताची उत्पत्ति, स्थिति व संहार करणें हें गुरूनें सांगितलेलें ब्रह्माचे लक्षण त्या अनिरुद्धास लागतें असें जाणिलें हें सांगण्याकरितां भृगु असें बोलतो कीं, अन्ननामक अनिरुद्धापासूनच हे ब्रह्मदेवादिक प्राणी उत्पन्न होतात; आणि उत्पन्न होऊन अनिरुद्धाच्या योगानें वाढतात, व प्रलयकालीं नाश पावतात, व मुक्तिकालीं अनिरुद्धनामक देवतेत प्रवेश करितात असें (जाणिलें). हें जाणून पुनः भृगु “ हे बाबा, मला ब्रह्म सांगा ” असें आपला बाप वरुण ह्याजवळ जाऊन

हणाला. तेव्हां “ मनननिदिध्यासनाने ब्रम्हाचा विचार कर, ब्रह्म-
ज्ञानस्वरूप आहे ” असे त्या भृगूला वरुण बोलला. त्या भृगूने विचार
केला. त्याने विचार करून ॥ २ ॥

प्राणो ब्रम्हेति व्यजानात् । प्राणादेच्य खल्विमानि भूतानि जाय-
न्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । त-
द्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधोहि भगवो ब्रम्हेति ।
त* हेवाच । तपसा ब्रम्ह विजिज्ञासस्व । तपो ब्रम्हेति । स तपो-
ऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका—तपसा विशुद्धात्मासन् प्राणः क्रियाशक्ति विषयतया
प्राणशब्दलक्ष्यं हिरण्यगर्भं प्रति ब्रम्ह इति व्यजानात् । हि प्राणात्
एव इमानि भूतानि जायन्ते खलु । जातानि प्राणेन जीवन्ति । प्राणं
प्रयन्ति अभिसंविशन्तीति इति । तस्माद्युक्तं प्राणस्य ब्रम्हत्वमित्यभिप्रायः ।
स एवं तपस्तप्त्वा तत् प्राणं ब्रम्हेति विज्ञाय । प्राणस्यापि कार्यत्वा
ब्रम्हणो लक्षणं न संभवतीति विचार्य्य हे भगवः ब्रम्ह अधोहि इति
पुनः एव वरुणं पितरं उपससार । तपः एव ते ब्रम्ह ब्रम्हज्ञानसाधनं ।
तस्मात् तपसा एव ब्रम्ह विजिज्ञासस्व इति तं भृगुं पिता उवाच ह ।
सः तपः अतप्यत । सः भृगुः तपः तप्त्वा ॥ तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अर्थ—तो भृगु विचार करण्याने शुद्ध अंतःकरणाचा होऊन असे
जाणता झाला की, कर्म करण्याची शक्ति असल्यामुळे प्राण शब्दाचा
अर्थ जो हिरण्यगर्भ तो ब्रम्ह आहे. कारण, खरोखर प्राणापासूनच हीं
सर्व भूते उत्पन्न होतात, उत्पन्न झाल्यावर प्राणाच्या योगाने ती जीवत
राहतात व वाढतात, आणि नाशाचे वेळी प्राणाकडे जातात व त्याशी
एक होतात. ह्यावरून प्राण हाच ब्रम्ह आहे असे समजणे योग्य आहे.
ह्या प्रकारे भृगूने विचार करून, प्राण हा ब्रम्ह आहे असे जाणून
प्राणालाही उत्पत्ति असल्यामुळे त्यास ब्रम्हाचे लक्षण लागत नाही
असे मनांत आणून, हे बाबा, मला ब्रह्म सांगा, असे भृगु पुनः आप-
ला बाप वरुण ह्याजकडे जाऊन हणाला. तेव्हां बाप भृगूला असे

बोलला कीं, विचारच तुला ब्रह्म जाणण्याला साधन आहे. त्या भृगूने विचार केला. त्याने विचार करून ॥ हा तिसरा अनुवाक ॥ ३ ॥

द्वैतटीका--प्राणः प्राणमयाख्यं प्रद्युम्नं ब्रह्म इति व्यजानात् अपरोक्षीकृतवान् । हि प्राणात् प्राणमयात्प्रद्युम्नान् इमानि भूतानि जायन्ते उत्पद्यन्ते खलु । जातान च प्राणेन प्राणमयाख्यप्रद्युम्नेन जावन्ति वर्द्धन्ते । प्रयन्ति प्रत्ये प्राण प्राणमयाख्यं प्रद्युम्नं प्रातः अभि स्वच्छया संवि- शन्ति प्रविशन्ति इति खलु । तन् विज्ञाय ज्ञात्वा । पुनः एव भृगुः वरुणं पितरं हे भगवः भगवन् ब्रह्म अधीहि कथय इति उपससारं उपगत- वान् । तपसा ज्ञानानुसंधानरूपालोचनेन ब्रह्म विजिज्ञासस्व जिज्ञासां कुरु । तपः आलोचनं ब्रह्म इति तं भृगुं वरुणः ह उवाच । सः भृगुः तपः आलोचनं अतप्यत अकरोत् । सः तपः आलोचनं तप्त्वा कृत्वा ॥ ३ ॥

अर्थ-प्राणनामक प्रद्युम्नदेवता ब्रह्म आहे असे प्रत्यक्ष पाहिले. प्रा- णनामक प्रद्युम्नापासून हे प्राणी उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न होऊन प्रद्युम्नाच्या योगाने वाढतात, व प्रलयकालीं नाश पावतात व मुक्तिकालीं प्रद्युम्ननामक देवतेत प्रवेश करितात असे (जाणिले). हे जाणून पुनः भृगु “ हे बाबा, मला ब्रह्म सांगा ” असे आपला बाप वरुण ह्याजवळ जाऊन म्हणाला; तेव्हां “ मनननिदिध्यासनाने ब्रह्माचा वि- चार कर, ब्रह्म ज्ञानस्वरूप आहे, असे त्या भृगूला वरुण बोलला. त्या भृगूने विचार केला. त्याने विचार करून ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जावन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

१ तथाच सूत्रं लिंगाच्चेति

२ तपसो ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात्तपोब्रह्मेत्यभेदोपचारः

३ एवमन्नप्राणप्रकरणद्वयानंतरं ताद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति तप् होवाच । तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व तपोब्रह्मेति सं तपोतप्यत सतपस्तत्वा चक्षुर्ब्रह्मेतिव्यजानत् । चक्षुषो ह्येव खल्वित्यादि रूपेण च- क्षुर्मयथात्रेमयत्रा इत्यप्रकरणानि ययोद्देश्यं ध्येयानि ॥

ताद्विज्ञायें । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीं हि भगवो ब्रम्हे-
ति । तं होवाच । तपसा ब्रम्हं विजिज्ञासस्व । तपो ब्रम्हेति । स
तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ चतुर्थेऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अद्वैतटीका—तपसा विशुद्धात्मासन् मनः संकल्पकशक्तिविशिष्ट-
तया मनःशब्दलक्ष्यं ब्रम्ह इति व्यजानात् । हि मनसः एव
इमानि भूतानि जायन्ते खलु । जातानि मनसा जीवन्ति । मनः
प्रयन्ति अभिसंश्रितांति इति । तस्माद्युक्तं मनसो ब्रह्मत्वमित्याभिप्रायः ।
स एवं तपस्तप्त्वा तत् मनः ब्रम्हेति विज्ञाय । मनसोपिकार्यत्वा
द्ब्रह्मणो लक्षणं न संभवतीति विचार्य हे भगवः ब्रम्ह अधीहि इति
पुनः एव वरुणं पितरं उपससार । तपः एव ते ब्रम्ह ब्रम्हज्ञानसाधनं
तस्मात् तपसा एव ब्रम्हं विजिज्ञासस्व इति तं भृगुं पिता उवाच ह ।
सः तपः अतप्यत । सः भृगुः तपः तप्त्वा ॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ—ता भृगु विचार करण्याने शुद्धअंतःकरणाचा होऊन असें
जाणता झाल्या कीं, संकल्प (ह्र० मीं अमूक करीन किंवा
करणार नाहीं इत्यादि व्यापार) करणारी शक्ति ज्यांत आहे तें मन
हें ब्रह्म आहे. कारण, खरोखर मनापासूनच हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात;
उत्पन्न झाल्यावर मनाच्या यांगानें तीं जीवंत राहतात व वाढतात; आणि
नाशाचे वेळीं मनाकडे जातात व त्याशीं एक होतात. ह्यावरून मन
हें ब्रह्म आहे असें समजणें योग्य आहे. ह्या प्रकारें भृगूनें विचार
करून मन हें ब्रह्म आहे असें जाणून मनालाही उत्पत्ति असल्यामुळे
त्यास ब्रह्माचें लक्षण लागत नाहीं असें मनांत आणून, हे वाचा, मला
ब्रम्ह सांगा, असें भृगु पुनः आपला बाप वरुण ह्याजजवळ जाऊन
म्हणाला. तेव्हां बाप भृगूला असें बोलला कीं, विचारच तुला ब्रम्ह
जाणण्याला साधन आहे. मग त्या भृगूनें विचार केला. त्यानें विचार
करून ॥ हा चवथा अनुवाक ॥ ४ ॥

द्वैतटीका—मनः मनोमयाख्यसंकर्षणः ब्रम्ह इति व्यजानात् अपरो-
क्षीकृतवान् । हि मनसः मनोमयाहसंकर्षणात् एव इमानि भूतानि जायन्ते ।
खलु जातानि च मनसा मनोमयाख्यसंकर्षणेन जीवन्ति वर्धन्ते । प्रयन्ति

प्रलये मनः मनोमयारूपसंकर्षणं प्रति अभि स्वेच्छया संविशंति प्रविशंति इति खलु । तत् विज्ञाय ज्ञात्वा । पुनः एव भृगुः वरुणं पितरं हे भगवः भगवन् ब्रम्ह अधीहि कथय इति उपससार उपगतवान् । तपसा ज्ञानानुसंधानरूपालोचनेन ब्रम्ह विजिज्ञासस्व जिज्ञासां कुरु । तपः आलोचनं ब्रम्ह इति तं भृगुं वरुणः ह उवाच । सः भृगुः तपः आलोचनं अतप्यत अकरोत् । सः तपः आलोचनं तप्त्वा कृत्वा ॥ ४ ॥

अर्थ—मननामक संकर्षण देवता ब्रम्ह आहे असें प्रत्यक्ष पाहिलें. मननामक संकर्षणापसून हे प्राणी उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न होऊन संकर्षणाच्या योगानें वाढतात, व प्रलयकालीं नाश पावतात, व मुक्तिकालीं संकर्षणनामक देवतेत प्रवेश करितात असें (जाणिलें). हे जाणून पुनः भृगु “ हे बाबा, मला ब्रम्ह सांगा ” असें आपला बाप वरुण ह्याजवळ जाऊन ह्मणाला. तेव्हां “ मननानिदिध्यासनानें ब्रम्हाचा विचार कर. ब्रम्ह ज्ञानस्वरूप आहे ” असें त्या भृगूला वरुण बोलला. त्या भृगूनें विचार केला. सानें विचार करून ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रम्हेति व्यजानात् । विज्ञानाद्देचव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातांनि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रम्हेति । तं उवाच । तपसा ब्रम्ह विजिज्ञासस्व । तपो ब्रम्हेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

अद्वैतटीका—तपसाविशुद्धात्मासन् विज्ञानं अध्यवसायशक्तिविशिष्टतया विज्ञानशब्दलक्ष्यं यत्तत् ब्रम्ह इति व्यजानात् । हि विज्ञानात् एव इमानि भूतानि जायन्ते खलु । जातानि विज्ञानेन जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्ति अभिसंविशन्ति इति । तस्माद्युक्तं विज्ञानस्य ब्रम्हत्वमित्यभिप्रायः । सएवं तपस्तप्त्वा तत् विज्ञानं ब्रम्हेति विज्ञाय । विज्ञानस्यापिकार्यत्वान् ब्रम्हणो लक्षणं न संभवतीति विचार्य्य हे भगवः ब्रम्ह अधीहि इति पुनः एव वरुणं पितरं उपससार । तपः एव ते ब्रम्ह ब्रम्हज्ञानसाधनं तस्मात् तपसा एव ब्रम्ह विजिज्ञासस्व इति तं भृगुं पितरः

उवाच ह । सः भृगु तपः अतप्यत । सः भृगुः तपः तप्त्वा ॥ पंच
मोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अर्थ-तो भृगु विचार करण्याने शुद्ध अंतःकरणाचा होऊन असे
जाणता झाला की, निश्चय करण्याची शक्ति असल्यामुळे विज्ञान
(ज्ञानजे अनुभव) हे ब्रम्ह आहे. कागण, खरोखर विज्ञानापासूनच ही सर्व
भूतें उत्पन्न होतात; उत्पन्न झाल्यावर विज्ञानाच्या योगाने तीं जीवंत
राहतात व वाढतात; आणि नाशाचे वेळीं विज्ञानाकडे जातात व त्याशीं
एक होतात. ह्यावरून विज्ञान हेंच ब्रम्ह आहे असे समजणे योग्य
आहे. ह्या प्रकारे भृगूने विचार करून विज्ञान हे ब्रम्ह आहे असे जा-
णून, विज्ञानालाही उत्पत्ति असल्यामुळे त्यास ब्रम्हाचे लक्षण लागत
नाहीं असे मनांत आणून, हे बाबा, मला ब्रम्ह सांगा, असे भृगु पुनः
आपला बाप वरुण ह्याजवळ जाऊन म्हणाला. तेव्हां बाप भृगूला
असे बोलला की, विचारच तुला ब्रम्ह जाणण्याला साधन आहे. मग
त्या भृगूने विचार केला. त्याने विचार करून ॥ हा पांचवा अनुवाक ॥ ५ ॥

द्वैतटीका--विज्ञानं विज्ञानमयाख्यवासुदेवः ब्रम्ह इति व्यजानात्
अपरोक्षिकृतवान् । हि यस्मान् कारणात् विज्ञानात् विज्ञानमयाख्यवासु-
देवात् एव इमानि भूतानि जायते खलु जातानि च विज्ञानेन विज्ञानम-
याख्यवासुदेवेन जीवति वर्द्धते । प्रयति प्रलये विज्ञानं विज्ञानमयाख्य-
वासुदेवं प्रति अभि स्वच्छया संविशति प्रविशति इति खलु । तत्
विज्ञाय ज्ञात्वा । पुनः एव भृगुः वरुणं पितरं हे भगवः भगवन् ब्रम्ह
अधोहि कथय इति उपससार उपगतवान् । तस्मा ज्ञानानुसंधानरू-
पालोचनेन ब्रम्हं विजिज्ञासस्व जिज्ञासां कुरु । तपः आलोचनं
ब्रम्ह इति तं भृगु वरुणः ह उवाच । सः भृगुः तपः आलोचनं
अतप्यत अकरोत् । सः तपः आलोचनं तप्त्वा कृत्वा ॥ ५ ॥

अर्थ-विज्ञाननामक वासुदेव देवता ब्रम्ह आहे असे प्रयक्ष पाहिले.
विज्ञाननामक वासुदेवापासून हे प्राणी उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न
होऊन वासुदेवाच्या योगाने वाढतात, व प्रलयकालीं नाश पावतात, व
मुक्तिकालीं वासुदेवनामक देवतेत प्रवेश करितात असे (जाणिले).
हे जाणून पुनः भृगु “ हे बाबा, मला ब्रम्ह सांगा ” असे आपला बाप

वरुण ह्याजयळ जाऊन म्हणाला. तेव्हां “ मनननिदिध्यासनाने ब्रम्हा-
चा विचार कर. ब्रम्ह ज्ञान स्वरूप आहे ” असे त्या भृगूला वरुण
बोलला. त्या भृगूने विचार केला. त्याने विचार करून ॥ ९ ॥

आनन्दो ब्रम्हेति व्यजानात् । आनन्दादर्थेव खल्विमानि भूता-
नि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसं-
विशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुगी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता ।
य एवं वेद प्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति ।
प्रजयां पशुभिर्ब्रम्हवर्चसेन । महान् क्रीर्त्या ॥ पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अद्वैतटीका—तवना विगुद्धात्मासन् प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षण-
मशयंच्छनैःशनैरनुप्रविश्यांतरतमः आनन्दः सर्वैः प्राथर्वमानतया-
नन्दशब्दवाच्यं मायाविशिष्टं ब्रम्ह इति व्यजानात् विज्ञातवान् । हि
आनंदात् एव इमानि भूतानि जायन्ते खलु । जातानि आनंदेन जी-
वन्ति । आनन्दं प्रयति अभिसंविशन्ति इति । तस्मात्कारणत्वोपलक्षित-
विगुद्धानंदं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः । तस्माद्ब्रम्हविजिज्ञासुना बाह्यांतः-
करणसमाधानलक्षणं परमं तपःसाधनमनुष्ठेयं ॥ अधुनाऽऽह्या-
यिकातोऽपसृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाख्यायिकानिर्वर्त्यमर्थमाचष्टे ॥
सैपेति ॥ सा एषा भार्गवी भृगुणा विदिता वारुगी वरुणेन प्रोक्ता विद्या
अन्नमयाशात्मनोऽधिप्रवृत्ता परमे व्योमन् इत्याकाशगुहायां परमानं-
दाद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता । एवं अन्योपि यः तपतैव साधनेन
अनेनैव क्रमेणानुप्रविश्यानंदं ब्रम्ह वेद स आनंदे परमे ब्रम्हणि प्र-
तितिष्ठति ब्रम्हैव भवतीत्यर्थः सः अन्नवान् प्रभूतमन्नमस्य विद्यतइति
अन्नादः अन्नमन्नोति अन्नादः दीप्ताग्निर्भवाति । प्रजया पुत्रादिना
पशुभिः गवाश्वादिभिः ब्रम्हवर्चसेन शमश्मज्जानादिनिमित्तेन तेजसा
महान् भवति । क्रीर्त्या शुभप्रचारनिमित्तया रूपात्या महान् भवति ॥
यस्येश्वरस्थानुग्रहादविदुषामपि अन्नादि समृद्धिर्दृश्यते किमुत तदात्मतत्वं
साक्षादनुभवतइति ॥ इति पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ—तो भृगु विचार करण्याने शुद्ध अंतःकरणाचा होऊन, प्राणा

दिकाचे ठिकाणी ब्रम्हाचे लक्षण पूर्णपणे लागू पडत नाही असे पाहून हळूहळू आंत प्रवेश करित असे जाणता झाला की, सर्वांच्या आंत असलेले व सर्व त्याची प्रार्थना करित असल्यामुळे आनंद शब्दाने दर्शविलेले जे मायायुक्त ते ब्रम्ह आहे. कारण, खरोखर आनंदापासूनच (म्हणजे मायायुक्त जे त्यापासूनच) हीं सर्व भूते उत्पन्न होतात. उत्पन्न झाल्यावर आनंदाच्या योगाने तीं जीवंत राहतात व वाढतात; आणि नाशाचे वेळीं आनंदाकडे जातात व त्याशीं एक होतात. ह्या वरून कारणत्व हा धर्म समजण्याकरितां घेऊन, (या धर्माने रहित असा) केवळ शुद्ध आनंद हाच ब्रम्ह आहे असे तो जाणता झाला. म्हणून ब्रम्ह जाणण्याची इच्छा करणाऱ्याने बाहेरील व आंतील इंद्रिये आवरणे हेंच उत्तम विचाराचें साधन असून, त्याचा अभ्यास ठेवावा. [आतां गोष्ट सांगण्याचें बंद करून, वेदपुरुष त्या गोष्टींतील मतलब श्रुतिवचनाने सांगतो.] ही ह्या भूगूने जाणलेली व वरुणाने सांगितलेली विद्या अन्नमय आत्म्यापासून आरंभिलेली व हृदयांतील आकाशगुहेत लज्जे उत्कृष्ट आनंदरूप असे जें शुद्ध अद्वैत ब्रम्ह त्यांत संपलेली अशी आहे. ह्याप्रमाणे दुसरा जो कोणी विचाराच्या साधनानेच अशाच क्रमाने आंत शिरून आनंदस्वरूप ब्रम्ह जाणतो, तो त्या आनंदस्वरूप परब्रम्हाचे ठिकाणी विराम पावतो. सारांश, तो ब्रम्हच होतो. त्याला अन्नाची समृद्धि होते, आणि त्याचा अग्नि प्रदीप्त होतो. तो पुत्रादिकांनीं, गाई, घोडे इत्यादिकांनीं, शांति, इंद्रिय-निग्रह, ज्ञान; इत्यादिकांपासून उत्पन्न झालेल्या तेजाने मोठा होतो. चांगलीं कृत्ये केल्या करणाने झालेल्या कीर्तीने मोठा होतो ज्या ईश्वराच्या रूपाने अज्ञान्यासही अन्नादिक वस्तूंची समृद्धि होते, त्या ईश्वराचे आत्मतत्वाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणारांस त्यांची समृद्धि होईल हे काय सांगावे ! हा सहावा अनुवाक ॥ ६ ॥

द्वैतटीका-आनंदः आनंदमयाख्यनारायणः ब्रम्ह इति व्यजानात् अपरोक्षीकृतवान् । हि यस्मात्कारणान् आनंदात् आनंदमयाख्यनारायणात् एव इमानि भूतानि जायंते उत्पद्ये खलु । जातानि च आनंदेन

आनंदमयाख्यनारायणेन जीवन्ति वर्द्धते । प्रयंति प्रलये आनंदं आनं-
 दमयाख्यनारायणं प्रति अभि स्वेच्छया संविशन्ति प्रविशन्ति इति स्वल्पु
 निश्चयेन । अत्रान्नादिषु सर्वत्र ब्रह्मत्वमुपास्त्यर्धमुक्तमिति भ्रमनिवारणा-
 याह ॥ सैपेति ॥ भागवो भृगुणानुष्ठिता वारुणी वरुणेनोपादिष्टा
 सा एषा अन्नं प्राणमित्यादिनोक्ता विद्या परमे उत्कृष्टे व्याप्ते वा व्योमनि
 व्योमनि अल्लेद्यत्वादिना व्योमनिभे हरौ प्रतिष्ठिता स्थिता तत्परौ । सा
 विद्या परमात्मविषये प्रतिपादिकेत्यर्थः ॥ एवं वरुणोक्तप्रकारेण भृग्व-
 परोक्षीकृतान्नादिरूपाष्टकस्य ब्रह्मत्वज्ञानिनः फलमाह ॥ य एवं वेदोति ॥
 यः अधिकारी एवं उक्तरूपाष्टकं जगज्जन्मादिहेतुत्वलक्षणयुक्तब्रह्म-
 त्वेन वेद सः प्रतिष्ठिति मुक्तःसन् हरौ प्रतिभवति । अन्नवान् रक्षक-
 त्वेनान्ननामकमगवद्वान् तेन सर्वदा मुक्तइत्यर्थः अन्नादः अन्ननामकं
 भगवंतं अस्ति उपजीवतीति सदा तदुपजीवित्वानुसंधानवानित्यर्थः
 भवति । प्रजया संसृतौ लौकिकफलेष्पुः संतत्या अथवा मुक्ती प्रकृष्ट-
 त्वेन जननान्नित्योदितया स्थितत्वात्प्रजेति ज्ञानं तथा पशुभिः संसृतावल्पफ-
 लेष्पुः गवाश्वादिभिः अथवा मुक्ता पांतिशं साधनं चेति पशवो वेदास्तैः
 ब्रह्मर्चसेन च अपरोक्षज्ञाननिमित्तेन स्वरूपतेजसाच महान् श्रेष्ठः
 भवति । कीर्त्या महान् भवति ॥ ६ ॥

अर्थ—आनंदनामक नारायण हा ब्रह्म आहे असे प्रत्यक्ष पाहिले.
 आनंदनामक नारायणापासून हे प्राणी उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न
 होऊन नारायणाच्या योगाने वाढतात, व प्रलयकालीं नाश पावतात, व
 मुक्तिकालीं आपल्या इच्छेने नारायणांत प्रवेश करितात असे निश्चयपू-
 र्वक (जाणिले). आतां अन्न इत्यादिक सर्वांमध्ये जो ब्रह्मपणा सां-
 गितला तो (खरा नसून) केवळ उपासना करण्याकरितां सांगितला हा
 भ्रम काढून टाकण्याकरितां वेदपुरुष असे सांगतो कीं, वरुणाने सांगि-
 तलेली व भृगूने अनुभवलेली ही अन्नं, प्राण इत्यादि ह्या वाक्याने सां-
 गितलेली विद्या सर्वोत्कृष्ट परमात्म्याविषयी आहे. जो अधिकारी वर

२ सुपांसुलुगिन्यादिना लुकि नडिसंबुध्योरिति नलोपाभावेन व्योमन्नितिसाधु

३ ब्रह्मप्रश्नोत्तराद्ब्रह्मलक्षणाद्ब्रह्मशब्दाभ्यासात्तपसाऽपरोक्षीकृतत्वलिङ्गाच्च विद्याया
 ब्रह्मपरत्वं ज्ञेयं ।

सांगितलेल्या ह्यणजे अन्न, प्राण इत्यादिक आठ रूपांच्या ठिकाणी जगताची उत्पत्ति, स्थिति व लय ह्यांविषयी कारणत्व असून, त्या ठिकाणी ब्रम्हपणा आहे असे जाणतो, तो मुक्त होऊन परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो; अन्ननामक विष्णूने रक्षण केलेला व अन्ननामक विष्णूच्या योगाने उपजीवून करणारा होतो; संतति इत्यादिक, व गाई, घोडे इत्यादिक व अपरोक्ष ज्ञानापासून उत्पन्न झालेलें वर्चस्व, ह्या योगांनी श्रेष्ठ होतो, व कीर्तनीही मोठा होतो. ॥ ६ ॥

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वान्नम् । शरीरमन्नादम् ।
प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तद्व्रतमन्ने
प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति । अन्न-
वानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रम्हवर्चसेन ।
महान् कीर्त्या ॥ सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अद्वैतटीका—किंच यस्मादन्नेन द्वारभूतेन ब्रह्मविज्ञानं तस्मात् यद-
च्छयोपपन्नं अन्नं अपकृष्टमपि गुरुमिव न निन्द्यात् । तत् एवं
ब्रम्हविदः व्रतं उपदिश्यते । व्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये स्तुतिभाक्त्वंचान्न-
स्य ब्रम्होऽलब्धपुत्रायत्वात् ॥ अधुना विचारात्मर्यस्य मंदाधिकारिणोऽन्ना-
न्नदरूपेण प्राणाद्युत्पत्तयः गौणं साधनं विद्यते ॥ प्राणोवेति ॥ यद्यस्यां-
तःप्रतिष्ठितं भवति तत्तस्मान्नं भवति । यस्मात् प्राणः शरीरे प्रतिष्ठितः
तस्मान् प्राणः वा अन्नं शरीरं अन्नादं । तथा यस्मात् शरीरं प्राणे
तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः प्रतिष्ठितं तस्माच्छरीरमपि अन्नं प्राणोऽन्नादः ।
तस्मादेतदुभयं शरीरंप्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनान्नं ।
येनान्योन्यस्यप्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः शरीरंचोभयमन्नमन्नादिच ।
तत् तस्मात्प्राणशरीरयोरुभयोरन्नत्वात् एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं । यः
एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं वेद सः अन्नान्नादात्मनैव प्रतिष्ठिति ।
अन्नवान् अन्नादः भवति । प्रजया पशुभिः ब्रम्हवर्चसेन महान्
भवति । कीर्त्या महान् भवति । सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अर्थ—आणखी ज्यापेक्षां अन्नाच्या द्वाराने ब्रम्हाचे ज्ञान होते त्यापेक्षां
साहजिक मिळालेले अन्न कनिष्ठ प्रकारचे असले तथापि त्यास गुरू-

प्रमाणें पूज्य समजून त्याची निंदा करूं नये. हें ब्रम्हज्ञान्याला व्रत सांगितलें आहे ब्रम्हाचें ज्ञान करून देण्याची शक्ति अन्नामध्ये आहे म्हणून अन्न स्तुतीला पात्र आहे. म्हणून अन्नाची स्तुति करण्याकरितां तें व्रत सांगितलें आहे. [आतां ज्यास विचार करण्याचें सामर्थ्य नाहीं अशा मंदबुद्धीच्या मनुष्यांसाठीं प्राणादिकांची उपासना अन्न व अन्न खाणारा अशा रूपानें करणें हें गौण साधन सांगतो.] जें ज्याच्या आंत असतें तें त्याचें अन्न होय. ज्यापेक्षां प्राण शरीरांत राहतो त्यापेक्षां प्राण हा अन्न आहे, व शरीर हें अन्न खाणारें आहे. तसेंच प्राणाच्या योगानें शरीर चालत असल्यामुळें प्राणांत शरीर आहे; म्हणून शरीरही अन्न आहे व प्राण अन्न खाणारा आहे. ह्यास्तव शरीर व प्राण हे दोन्ही अन्न व अन्न खाणारे आहेत. ज्यामुळें एकमेकांमध्ये एकमेक राहतात त्यामुळें ते अन्न होतात; आणि ज्यामुळें एकमेकांचे एकमेक आश्रय होतात त्यामुळें ते अन्न खाणारे होतात. म्हणून प्राण व शरीर हीं दोन्हीं अन्न व अन्न खाणारीं आहेत. ह्या कारणास्तव प्राण व शरीर ह्या दोहोंच्या ठिकाणीं अन्नाचा धर्म असल्यामुळें अन्नावर अन्नाची स्थिति आहे (असें सिद्ध होतें). हें अन्न अन्नाचे ठिकाणीं स्थित आहे असें जो जाणतो तो अन्न व अन्न खाणारा ह्या रूपानेंच राहतो. अन्न पुष्कळ असलेला व अन्न खाणारा असा होतो; पुत्रादिकांनीं, गाई, घोडे इत्यादिकांनीं, शांति, इंद्रियनिग्रह, ज्ञान, इत्यादिकांपासून उत्पन्न झालेल्या वैभवानें मोठा होतो ; चांगलीं कृत्यें केल्यापासून झालेल्या कीर्तीनें मोठा होतो ॥ हा सातवा अनुवाक ॥ ७ ॥

द्वैतटीका—अन्नवानन्नादइति प्रकृतान्नाख्यभगवन्निष्ठांबुद्धि विद्या-
व्रतपूर्वमाह ॥ अन्नमिति ॥ अन्नं अन्ननामकभगवंतं न निंदात् दोषि-
त्वनिर्गुणत्वालपगुणत्वादिना निंदां न कुर्यात् । तत् व्रतं ज्ञानिनः सुखेप्सो-
व्रतं । प्राणः देहस्थः प्राणनामा हरिः अन्नं अन्ननामकः वै शरीरं^१
शरो जीवः तमीरयति प्रेरयतीति शरीरं जीवप्रेरकं जीवस्थं जीवनियंत्ररूपं
अन्नादं अन्नाख्यरूपानुभवितृ यद्वा शरीरं अन्नं प्राणः अन्नादः । प्राणे

१ तथाच सूत्रे अतएव प्राणः । प्राणस्तथानुगमात्

२ तथाच सूत्रं शरीरश्चोभयेपिहि भेदेनैवमधीयते

प्राणस्थे प्राणाख्यरूपे शरीरं शरीराख्यं जीवनिर्यंतृरूपं प्रतिष्ठितं संस्थितं । शरीरे शरीराख्ये रूपे प्राणः प्राणाख्यो हरिः प्रतिष्ठितः संस्थितः । तत् तस्मात् प्राणशरीरयोरुभयोरप्यन्तत्वात् एतत् अन्नं प्राणाख्यरूपं अन्ने शरीराख्यरूपे प्रतिष्ठितं संस्थितं यद्वा अन्नं शरीराख्यरूपं अन्ने प्राणाख्यरूपे प्रतिष्ठितं संस्थितं । यः एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं इति वेद सः प्रतितिष्ठति मुक्तः सन् हरी प्रतिभवति । अन्नवान् रक्षकत्वेन अन्ननामकविष्णुमान् तद्रक्षयइतियावत् अन्नादः अन्ननामकं हरिं अत्ति उपजीव्यतीति भवति । प्रजया संतत्यादिना पशुभिः गवाश्वादिभिः ब्रह्मवर्चसेन च अपरोक्षज्ञाननिमित्तेन स्वरूपतेजसा च महान् श्रेष्ठः भवति । कीर्त्या महान् भवति ॥ ७ ॥

अर्थ—अन्ननामक भगवंतामध्ये अमुक दोष आहे किंवा अमुक गुण नाही किंवा अमुक गुण कमी आहे अशी त्याची निंदा करूं नये. सुखाची इच्छा करणाऱ्या ज्ञान्याचें हें व्रत आहे. देहांत असणारा प्राणनामक हरि हा अन्ननामक हरि आहे. जीवाचे ठिकाणीं राहून त्याचें नियमन करणारा शरीरनामक हरि हा अन्ननामक भगवद्रूपाचा अनुभव घेणारा आहे. (दुसरा अर्थ—शरीरनामक परमात्मा अन्ननामक परमात्मा आहे ; आणि प्राणनामक परमात्मा अन्ननामक भगवद्रूपाचा अनुभव घेणारा आहे). प्राणाचे ठिकाणीं असणाऱ्या भगवंताच्या रूपाच्या ठिकाणीं जीवाचें नियमन करणारा शरीरनामक भगवान् राहिलेला आहे. शरीरनामक भगवंताच्या रूपाच्या ठिकाणीं प्राणनामक हरि राहिलेला आहे. प्राणनामक परमात्मा व शरीरनामक परमात्मा हे दोन्ही अन्ननामक परमात्म्याशीं अभिन्न आहेत ; ह्मणून हें अन्न ह्मणजे प्राणनामक भगवद्रूप अन्नाच्या ठिकाणीं ह्मणजे शरीरनामक भगवद्रूपाच्या ठिकाणीं राहिलेले आहे. (दुसरा अर्थ—अन्न ह्मणजे शरीरनामक भगवद्रूप अन्नाच्या ठिकाणीं ह्मणजे प्राणनामक भगवद्रूपाचे ठिकाणीं राहिलेले आहे). जो हें अन्न अन्नाच्या ठिकाणीं ह्याप्रमाणें राहिलेले आहे असें जाणतो तो मुक्त होऊन हरीच्या ठिकाणीं राहतो ; तो अन्ननामक परमात्म्याकडून राखिलेला आणि अन्ननामक परमात्म्याच्या योगानें उपजीवन करणारा होतो ; संतति इत्यादिक, व माई, घोडे इत्यादिक ; व अपरोक्ष ज्ञानापासू-

न उत्पन्न शालेलें वर्चस्व, ह्या योगांनीं श्रेष्ठ होतो ; व कीर्तीनेंही मोठा होतो. ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद्ब्रतम् । आपो वाऽन्नम् । ज्योतिरन्न-
दम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतद-
न्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च-
सेन । महान् कीर्त्या ॥ अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अद्वैतटीका—अन्नं न परिचक्षीत न परिहरेत् । तत् एवं ब्रह्मविदः
व्रतं अन्नस्तुत्यर्थमुपदिश्यते । आपः वा अन्नं ज्योतिः अन्नादं । अप्सु
ज्योतिः प्रतिष्ठितं । ज्योतिषि आपः प्रतिष्ठिताः । तत् तस्माद्ब्रह्म-
ज्योतिषोरुभयोरन्नत्वात् एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं । यः अधिकारी एतत्
अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं वेद सः अन्नात्तादात्मनैव प्रतितिष्ठति अन्नवान्
अन्नादः भवति । प्रजया पशुभिः ब्रह्मवर्चसेन महान् भवति ।
कीर्त्या महान् भवति ॥ अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अर्थ—अन्नाचा त्याग करूं नये. ब्रह्मज्ञान्याला हें व्रत अन्नाची
स्तुति करण्यासाठीं सांगितलें आहे. पाणी हें अन्न आहे. तेज
अन्न खाणारें आहे. पाण्यांत तेज स्थित आहे. तेजांत पाणी स्थित
आहे ; ह्मणून पाणी व तेज ह्या दोहोंवरही अन्नाचा धर्म असल्यामुळें
हें अन्न अन्नावर स्थित आहे (असें सिद्ध होतें). जो हें अन्न अन्नांत
स्थित आहे असें जाणतो तो अन्न व अन्नखाणारा ह्या रूपानेंच
राहतो ; अन्न पुष्कळ असलेला व अन्न खाणारा असा होतो. पुत्रा-
दिकांनीं, गाई, घोडे इत्यादिकांनीं, शांति, इन्द्रियनिग्रह, ज्ञान इत्यादि-
कांपासून उत्पन्न झालेल्या वैभवानें मोठा होतो ; चांगलीं कर्मे केल्या-
पासून झालेल्या कीर्तीनें मोठा होतो ॥ हा आठवा अनुवाक ॥ ८ ॥

द्वैतटीका—अन्नं भगवंतं न परिचक्षीत न निराकुर्यात् अयोग्येषूप-
देशेव न कुर्यात् । तत् अपरिचक्षणं व्रतं ज्ञानिनः सुखेप्सव्रतं । आपः

आपालनादवनामकं अवंतर्गतभगवद्रूपं अन्नं अन्ननामकं ज्योतिः^१
 प्रकाशरूपत्वात् ज्योतिरूपो भगवान् अन्नादं अन्नाख्यरूपानुभावित्रु
 वा यद्वा ज्योतिः अन्नं आपः अन्नादं अन्नानुभावित्रयः । अप्सु अ-
 वंतर्गतरूपे^२ ज्योतिः प्रकाशरूपं प्रतिष्ठितं संस्थितं । ज्योतिषि प्रका-
 शरूपे आपः अवंतर्गतरूपाणि प्रतिष्ठिताः संस्थितानि । तत् तस्मात्
 अब्ज्योतिषोरुभयोरप्यन्तत्वात् एतत् अन्नं अवंतर्गतरूपं अन्ने ज्योती-
 रूपे भगवति प्रतिष्ठितं संस्थितं । यद्वा अन्नं ज्योतीरूपो भगवान् अन्ने
 अवंतर्गतरूपेषु प्रतिष्ठितं संस्थितं । यः एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं
 इति वेद सः प्रतितिष्ठति मुक्तःसन् हरी प्रतिभवति । अन्नवान् रक्ष-
 कत्वेन अन्ननामकाविष्णुमान् तद्रक्षयइतियावत् अन्नादः अन्ननामकं
 हरिं अस्ति उपजीव्यतीति भवति । प्रजया संतत्यादिना पशुभिः गवा-
 श्वादिभिः ब्रम्हवर्चसेन च अपरोक्षज्ञाननिमित्तेन स्वरूपतेजसाच
 महान् श्रेष्ठः भवति । कीर्त्या महान् भवति ॥ ८ ॥

अर्थ—अन्ननामक भगवंताविषयीं उपदेश अयोग्य मनुष्याला
 करूं नये. सुखाची ईच्छा करणाऱ्या ज्ञान्याचें हें व्रत आहे. आसमंतात
 रक्षण करण्याचा धर्म असल्यामुळें आप् ल्हाणजे उदकाच्या ठिकाणीं
 राहणारें भगवंताचें रूप हें अन्ननामक भगवद्रूप आहे. प्रकाशरूप
 असल्यामुळें ज्योतिरूप भगवान् अन्ननामक भगवद्रूपाचा अनुभव
 घेणारा आहे. (दुसरा अर्थ—ज्योतिनामक परमात्मा अन्ननामक
 परमात्मा आहे; आणि आप्नामक परमात्मा अन्ननामक भगवद्रूपाचा
 अनुभव घेणारा आहे). आपाचे ठिकाणीं असणाऱ्या भगवंताच्या रूपा-
 च्या ठिकाणीं प्रकाशरूप ज्योतिनामक भगवान् राहिलेला आहे. प्रकाश-
 रूप ज्योतिनामक भगवंताच्या ठिकाणीं आपाचे ठिकाणीं असणाऱ्या
 भगवंताचें रूप राहिलेलें आहे. आप्नामक परमात्मा व ज्योतिनामक
 परमात्मा हे दोन्ही अन्ननामक परमात्म्याशीं अभिन्न आहेत ; ल्हाणून
 हें अन्न ल्हाणजे आपाचे अंतर्गत असलेलें भगवद्रूप अन्नाच्या ठिकाणीं
 ल्हाणजे ज्योतिरूप भगवंताच्या ठिकाणीं राहिलेलें आहे. (दुसरा अर्थ—

१ तथाच सूत्रे ज्योतिश्वरणाभिधानात् । ज्योतिर्दर्शनात्

२ अंतरउपपत्तेरिति सूत्रात्

अन्न ह्यणजे ज्योतिरूप भगवान् अन्नाच्या ठिकाणीं ह्यणजे आपाचे अंतर्गत असलेल्या भगवद्रूपाच्या ठिकाणीं राहिलेले आहे.) जो हें अन्न, अन्नाच्या ठिकाणीं ह्याप्रमाणें राहिलेले आहे असें जाणतो तो मुक्त होऊन हरीच्या ठिकाणीं राहतो. तो अन्ननामक परमात्म्या कडून रक्षिलेला आणि अन्ननामक परमात्म्याच्या योगानें उपजीवन करणारा होतो; संतति इत्यादिक, गाई, घोडे इत्यादिक, व अपरोक्ष ज्ञानापासून उत्पन्न झालेले वर्चस्व, ह्या योगांनीं श्रेष्ठ होतो, व कीर्तीनेंही मोठा होतो. ॥ ८ ॥

अन्नं बहु कुर्वति । तद्व्रतम् । पृथिवी वाऽन्नम् । आकाशोऽ-
न्नादः । पृथिव्यां आकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता ।
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रति-
तिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजयां पशुभिर्ब्र-
ह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अद्वैतटीका—अन्नं बहु कुर्वति । एवं अब्रज्योतिषोरन्नान्नादगुणत्वेनो-
पासकस्य तत् अन्नस्य बहुकरणं व्रतं । पृथिवी वा अन्नं आकाश-
अन्नादः । पृथिव्यां आकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रति-
ष्ठिता । तत् एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं । यः एतत् अन्नं अन्ने प्रति-
ष्ठितं वेद सः प्रतितिष्ठति । अन्नवान् अन्नादः भवति । प्रजया
पशुभिः ब्रह्मवर्चसेन महान् भवति । कीर्त्या महान् भवति ॥ नव-
मोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ—अन्नाची समृद्धि करावी. पाणी व तेज ह्यांची उपासना
अन्न व अन्न खाणारा अशा रूपानें करणारास अन्नाची समृद्धि करणें
हें व्रत सांगितले आहे. पृथ्वी खरोखर अन्न आहे, आकाश अन्न
खाणारा आहे. पृथ्वीत आकाश स्थित आहे, आकाशांत पृथ्वी स्थित
आहे; ह्यणून हें अन्न अन्नाचे ठिकाणीं स्थित आहे (असें सिद्ध
होतें). जो हें अन्न अन्नांत स्थित आहे असें जाणतो तो अन्न व
अन्न खाणारा ह्या रूपानेंच प्रतिष्ठित होतो; अन्न पुष्कळ असलेला व
अन्न खाणारा असा होतो; पुत्रादिकांनीं, गाईघोडे इत्यादिकांनीं,

शांति, इंद्रियनिग्रह, ज्ञान, इत्यादिकांपासून उत्पन्न झालेल्या वैभवाने मोठा होतो ; चांगलीं कृत्ये केल्यापासून झालेल्या कीर्तीने मोठा होतो ॥ हा नववा अनुवाक ॥ ९ ॥

द्वैतटीका-अन्नं भगवंतं बहुकुर्वीत बहुगुणवत्त्वेन बहुकर्मवत्त्वेन च यत्रकुत्रापि सत्सभायां प्रतिपादयेत् । तत् व्रतं ज्ञानिनः सुखेप्तोर्व्रतं । पृथिवी पृथुत्वात्पृथिव्यंतर्गतपृथिवीनामकं भगवद्रूपं अन्नं अन्ननामकं । आकाशः सर्ववेत्तृत्वादाकाशरूपो भगवान् अन्नादः अन्नाख्यरूपानुभवितृ वा यद्वा आकाशः अन्नं पृथिवी अन्नादः । पृथिव्यां पृथिव्यंतर्गतपृथिवीनामके भगवद्रूपे आकाशः आकाशांतर्गतआकाशनामको भगवान् प्रतिष्ठितः संस्थितः । आकाशे आकाशरूपे पृथिवी पृथिव्यंतर्गता भगवन्मूर्तिः प्रतिष्ठिता संस्थिता । तत् तस्मान् पृथिव्याकाशयोरुभयोरप्यन्तत्वात् एतत् अन्नं पृथिव्यंतर्गतरूपं अन्ने आकाशरूपे भगवति प्रतिष्ठितं संस्थितं यद्वा अन्नं आकाशरूपो भगवान् अन्ने पृथिव्यंतर्गतरूपेषु प्रतिष्ठितं संस्थितः । यः एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितं इति वेद सः प्रतितिष्ठति मुक्तःसन् हरौ प्रतिभवाति । अन्नवान् रक्षकत्वेन अन्ननामकविष्णुमान् तद्रक्षयइतियावत् अन्नादः अन्ननामकं हरिं आत्ति उपजीव्यतीति भवति । प्रजया संतत्यादिना पशुभिः गवाश्वादिभिः ब्रम्हवर्चसेन च अपरोक्षज्ञाननिमित्तेन स्वरूपतेजसाच महान् श्रेष्ठः भवति । कीर्त्या महान् भवति ॥ ९ ॥

अर्थ-अन्ननामक भगवंताचे बहुत गुणांनीं वर्णन करावें. सुखाची इच्छा करणाऱ्या ज्ञान्याचें हें व्रत आहे. पृथु ह्यणजे सर्व व्यापी असणें हा धर्म असल्यामुळें पृथ्वीच्या आंत असलेल्या भगवंताचें रूप हें अन्ननामक भगवान आहे. आकाश ह्यणजे सर्व ठिकाणीं प्रकाशणारा ह्यणजे सर्वज्ञ असल्यामुळें आकाशरूप भगवान हा अन्ननामक भगवद्रूपाचा अनुभव घेणारा आहे. (दुसरा अर्थ-आकाशनामक परमात्मा हा अन्ननामक परमात्मा आहे; आणि पृथ्वीनामक परमात्मा हा अन्ननामक भगवद्रूपाचा अनुभव घेणारा आहे) पृथ्वीच्या ठिकाणीं असणाऱ्या भगवंताच्या रूपाच्या ठिकाणीं आकाशाचे अंतर्गत असलेला

भगवान् राहिलेला आहे. आकाशरूप भगवंताच्या ठिकाणी पृथ्वीच्या अंतर्गत असलेली भगवंताची मूर्ति राहिलेली आहे. पृथ्वीनामक परमात्मा व आकाशनामक परमात्मा हे दोन्ही अन्ननामक परमात्म्याशी अभिन्न आहेत; ह्मणून हे अन्न ह्मणजे पृथ्वीच्या अंतर्गत असलेले भगवद्रूप अन्नाच्या ठिकाणी ह्मणजे आकाशरूप भगवंताच्या ठिकाणी राहिलेले आहे. (दुसरा अर्थ—अन्न ह्मणजे आकाशरूप भगवान्, अन्नाच्या ठिकाणी ह्मणजे पृथ्वीच्या अंतर्गत भगवद्रूपाच्या ठिकाणी राहिलेले आहे). जो हे अन्न अन्नाच्या ठिकाणी ह्या प्रमाणे राहिलेले आहे असे जाणतो तो मुक्त होऊन हरीच्या ठिकाणी राहतो. तो अन्ननामक परमात्म्याकडून राखिलेला आणि अन्ननामक परमात्म्याच्या योगाने उपजीवन करणारा होतो; संतति इत्यादिक, व गाई, घोडे इत्यादिक; व अपरोक्ष ज्ञानापासून उत्पन्न झालेले वर्चस्व ह्या योगांनी श्रेष्ठ होतो, व कीर्तीनेही मोठा होतो. ॥ ९ ॥

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्ब्रूतम् । तस्माद्यया कया च विधया बबहन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं रादम् । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं रादम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं रादम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं रादचते ॥१॥ य एवं वेद ।

अद्वैतटीका—वसतौ वसत्यर्थमागतं कञ्चन कञ्चिदपि न प्रत्याचक्षीत न निवारयेत् । पृथिव्यामाकाशोपासकस्य तत् ब्रूतं । वासेच दत्तेऽवश्यं ह्यशनं दातव्यं । यस्मादन्नवंतो विद्वांसः अस्मै अभ्यागतायान्नार्थिने अन्नं अराधि संसिद्धं इति आचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वति । तस्मात् यया कया च विधया येन केन प्रकारेण बहु अन्नं प्राप्नुयात् । बबहन्न-संग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥ यः एतत् वै अन्नं मुखतः मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरःसरं अभ्यागताय अन्नार्थिने रादं संसिद्धं प्रयच्छति । अस्मै अन्नदाय मुखतः पूर्वे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या अन्नं राध्यते संसिध्यति । यः एतत् वै अन्नं मध्यतः मध्यमे वयसि मध्यमेनोपचारेण पूजापुरःसरं अभ्यागताय अन्नार्थिने रादं संसिद्धं प्रयच्छति । अस्मै अन्नदाय

मध्यतः मध्यमे वयसि मध्यमेनोपचारेण अन्नं राध्यते संसिध्यति । यः एतत् वै अन्नं अंततः अंते वयसि जघनेनोपचारेण परिभवेन अभ्यागताय अन्नार्थिने राद्धं संसिद्धं प्रयच्छति । अस्मै अन्नदाय अंततः अंते वयसि जघनेनोपचारेण परिभवेन अन्नं राध्यते संसिध्यति । यथा दत्तमुपतिष्ठतइत्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थ—आपल्या घरी कोणी राहण्याला आल्यास त्यास नको ह्मणं नये. पृथ्वीत आकाश स्थित आहे अशी उपासना करणाऱ्यास हे व्रत सांगितले आहे. राहण्याला जागा दिल्यास जेवणासही अवश्य घातले पाहिजे. अन्न मागण्यास जो येतो त्याला अन्नवान ज्ञानी असे ह्मणतो की, अन्न तयार आहे; म्हणून कोणत्या तरी प्रकाराने पुष्कळ अन्नाचा संग्रह करावा. हे अन्न अन्नार्थ्याला कोणी आपल्या पूर्ववयांत (अथवा बहुत सन्मानपूर्वक) दिले, तर त्याला (आपल्या दुसऱ्या जन्मी) पूर्ववयापासून (अथवा बहुत सन्मानपूर्वक) अन्न मिळते. हे अन्न अन्नार्थ्याला कोणी आपल्या मध्यवयापासून (अथवा मध्यम प्रकारच्या सन्मानाने) दिले, तर त्याला मध्य वयापासून (अथवा मध्यम सन्मानाने) अन्न मिळते. हे अन्न अन्नार्थ्याला कोणी आपल्या शेवटल्या वयापासून (अथवा अनादराने) दिले, तर त्याला शेवटल्या वयापासून (अथवा अनादराने) अन्न मिळते. सारांश, जसे दारवे तसे मिळते. ॥ १ ॥

द्वैतटीका—भगवद्ज्ञानिन आवश्यकं कर्त्तव्यमाह ॥ न कंचनेति ॥ विद्वान् विद्यार्थं वसतौ गुरुकुलवासेच्छयाऽऽगतं कंचन कमपि योग्यं पुरुषं न प्रत्याचक्षीत नेति न ब्रूयात् । तत् प्राप्तसच्छिष्या-प्रत्याख्यानं ज्ञानिनः सुखेप्सोः व्रतं । तस्मात् ज्ञानार्थी यथा कया च विधया येन केनापि प्रविहितप्रकारेण गुरुसेवादिरूपातिप्रयत्नेन यद्वा बहुभ्यो गुरुभ्यो बहुधा श्रवणरूपातिप्रयत्नेन मननद्वारा अन्नं अन्ननामकभगवंतं बहु पूर्णमित्युपासां कृत्वा तं प्राप्नुयात् । अस्मै उपासकाय अन्नं भगवद्रूपं आराधि सिद्धं अपरोक्षतो ज्ञातं भवति इति विद्वांसः आचक्षते प्राहुः । भगवदुपासने प्रयत्नः सदा कार्य-

इति फलभेदोक्तिपूर्वमाह ॥ एतद्वाइति ॥ एतत् अन्नं भगवत्स्वरूपं याव
 मुखतः अग्रतः पूर्वे वयसि सात्विकप्रकृतिना पुरुषेण सत्संगत्या राद्धं
 सिद्धं श्रवणाय प्रारब्धं प्रारभ्य पश्चात्परित्यक्तं तर्हि अस्मै^१ अनेनाधि-
 कारिणा अन्नं भगवद्रूपं अनेकजन्मभिः साधनसंपूर्त्यनंतरमपरोक्षज्ञानकाले
 मुखतः^२ अग्रतः मुखं राध्यते आप्यतेऽपरोक्षीक्रियतइत्यर्थः इतरांगं
 विद्युद्वत् तेजःपुंजमेव पश्यतीति न स्पष्टमितिभावः । अपरोक्षज्ञानानुसा-
 रेण मुक्तावपि तथैव पश्यतीति ज्ञातव्यं । एतत् अन्नं यदि मध्यतः
 मध्ये वयसि राद्धं सिद्धं श्रवणाय प्रारब्धं प्रारभ्य पश्चात्परित्यक्तं तर्हि
 अस्मै अनेन अपरोक्षज्ञानकाले अन्नं मध्यतः राध्यते मध्यमेवाप-
 रोक्षीक्रियते मध्यमेवांगं स्पष्टं पश्यति इतरांगं विद्युद्वत्तेजःपुंजमेव पश्यति
 न स्पष्टमिति भावः अपरोक्षज्ञानानुसारेण मुक्तावप्येवमेव पश्यतीति
 ज्ञातव्यं । एतत् अन्नं यदि अंततः चरमे वयसि वार्धक्यइतियावत् राद्धं
 श्रवणाय प्रारब्धं तर्हि अस्मै अनेनाधिकारिणा अपरोक्षज्ञानकाले अन्नं
 अंततः तदीयं पादद्वयं राध्यते अपरोक्षीक्रियते पादावेव स्पष्टं पश्यतीति
 ज्ञातव्यं अन्यत्सर्वं तेजोमंडलवदेव दृश्यते नतुसम्यगित्यर्थः । यः एवं वा-
 ल्यमारभ्य वेद जानाति स तद्दृष्टिं लभते ॥ १ ॥

अर्थ—[भगवंताला जाणणाच्यानें अवश्य काय केलें पाहिजे तें
 सांगतो]. विद्या शिकण्याकरितां गुरूच्या घरीं राहण्याच्या इच्छेनें
 कोणी योग्य मनुष्य आल्यास त्याला विद्वानानें नको असें ह्मणूं नये.
 आलेल्या योग्य शिष्यास बको न ह्मणणें हें सुखाची इच्छा करणाऱ्या
 ज्ञान्याचें व्रत आहे. ह्या कारणास्तव कोणत्याही योग्य प्रकारानें गुरू-
 ची सेवा इत्यादिक अतिशय प्रयत्न करून अथवा अनेक गुरूंपासून
 अनेक प्रकारांनीं श्रवण करणें असा अतिशय प्रयत्न करून, मननाच्या
 साधनेनें अन्ननामक भगवान पूर्ण आहे अशी उपासना
 करून त्याची प्राप्ति करून घ्यावी. अशी उपासना करणाऱ्याला
 अन्ननामक परमात्मा प्रत्यक्ष दिसतो असें ज्ञानी लोक म्हणतात.
 [निरनिराळ्या उपासनेपासून निरनिराळें फल प्राप्त होतें असें सांगून,

१ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चेति पंचमी १ सप्तम्यर्थे तसिः

२ चतुर्थी तृतीयार्थे ३ प्रथमार्थे तसिः

भगवंताची उपासना करण्याविषयीं सर्वदा प्रयत्न करावा असें सांगतो.] जर लहान वयांत सात्विक मनुष्यानें साधूंच्या संगतीनें अन्ननामक भगवंताचें रूप ऐकण्याचें प्रारंभ करून मग सोडून दिलें, तर त्याला अनेक जन्मीं पूर्ण साधन झाल्यानंतर प्रत्यक्ष ज्ञान होण्याची वेळ आली ह्मणजे भगवंताचें तोंड दिसतें व बाकीचें शरीर स्पष्ट न दिसतां विद्युल्लतेसारखें प्रकाशसमुदायाप्रमाणें दिसतें. ह्याचप्रमाणें मुक्ति झाल्यानंतरही दिसतें. जर मध्य वयांत भगवंताचें श्रवण प्रारंभ करून मग सोडिलें, तर त्या उपासकाला ईश्वराचा साक्षात्कार होण्याचा समय आला ह्मणजे त्याला भगवंताचें मध्य शरीर स्पष्ट दिसतें ; व बाकीचें शरीर विद्युल्लतेच्या तेजसमुदायाप्रमाणें दिसतें. ह्याचप्रमाणें मुक्ति झाल्यानंतरही दिसतें असें जाणावें. जर वृद्धपणीं भगवंताचें श्रवण प्रारंभ केलें, तर ईश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन होण्याचा समय आला ह्मणजे त्याला भगवंताचे दोन पायच स्पष्ट दिसतात, आणि बाकीचें सर्व शरीर स्पष्ट न दिसतां तेजमंडलासारखें दिसतें. जो लहानपणापासून असें जाणतो त्यास भगवंताचें पूर्ण दर्शन होतें ॥ १ ॥

क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः ।
गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ।
अथ दैवीः । दक्षिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥ २ ॥

अद्वैतटीका—यः एवं अन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद् सः तद्दानस्य फलं यथोक्तं उपनयेत् ॥ इदानीं ब्रम्हणः उपासनप्रकारउच्यते । वाचि ब्रम्ह क्षेम उपात्तपरिरक्षणरूपेण प्रतिष्ठितं इति उपास्यं । प्राणापानयोः ब्रम्ह योगक्षेम उपात्तपरिरक्षणानुपात्तोपादानरूपेण प्रतिष्ठितं इति उपास्यं । हस्तयोः ब्रम्ह कर्म कर्मात्मना प्रतिष्ठितं इति उपास्यं । पादयोः ब्रम्ह गतिः गत्यात्मना प्रतिष्ठितं इति उपास्यं । पायौ ब्रम्ह विमुक्तिः विमुक्त्यात्मना प्रतिष्ठितं इति उपास्यं । इति एताः मानुषीः मनुष्येषु मवाः समाज्ञाः आध्यात्मिकानि ज्ञानानि उपासनानीत्यर्थः ॥ अथ अनंतरं

१ यद्यापि तीर्हि योगक्षेमौ प्राणापानयोर्बलवतोः सतोर्भवतः तथापि न प्राणापाननिमित्ताभेव किंताई ब्रम्हनिमित्तौ । एवमुत्तरत्र ॥

दैवीः देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते । वृष्टौ वृष्टेः अन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वा-
 द्ब्रह्मैव तृप्तिः तृप्त्यात्मना व्यवस्थितं इति उपास्यं । विगुति ब्रह्मैव बलं
 बलात्मना व्यवस्थितं इति उपास्यं ॥ २ ॥

अर्थ—[ह्या प्रकारें अन्नाचें सांगितलेलें माहात्म्य जो जाणतो त्या-
 ला वर सांगितल्याप्रमाणें फल प्राप्त होतें. आतां ब्रह्माची उपासना
 करण्याचा प्रकार सांगतो.] वाणीमध्ये ब्रह्म, क्षेम ह्यणजे प्राप्त झाले-
 ल्या वस्तूचें संरक्षण करणारा, अशा रूपानें आहे अशी उपासना करावी.
 प्राण व अपान ह्यांच्यामध्ये ब्रह्म, प्राप्त झालेली वस्तू संरक्षण करणें
 व प्राप्त न झालेली वस्तू संपादन करणें, अशा रूपानें आहे अशी उ-
 पासना करावी. हातांमध्ये ब्रह्म कर्म करणें अशा रूपानें आहे अशी
 उपासना करावी. पायांमध्ये ब्रह्म चालणें अशा रूपानें आहे अशी
 उपासना करावी. गुदद्वारामध्ये ब्रह्म मल टाकणें अशा रूपानें आहे
 अशी उपासना करावी. ह्याप्रमाणें वर सांगितलेल्या उपासना
 मनुष्याच्या देहाच्या संबन्धानें सांगितल्या आहेत. [आतां पुढें देवतां-
 मध्ये ब्रह्माची उपासना कशी करावी तें सांगतो.] पर्जन्य देवते-
 मध्ये ब्रह्म अन्नादिकांच्या द्वारानें तृप्तीला कारण असल्यामुळें तृप्तीच्या
 रूपानें आहे अशी उपासना करावी. विद्युल्लतेच्या देवतेमध्ये ब्रह्मच
 बळाच्या रूपानें आहे अशी उपासना करावी. ॥ २ ॥

द्वैतटीका—भगवदुपास्त्यंतराण्याह ॥ क्षेमइति ॥ वाचि वागिन्द्रिये क्षेम
 क्षेमकृत्वहेतुना क्षेमनामको हरिः अस्ति इति उपासीत । प्राणापानयोः
 योगक्षेम योगक्षेम प्राणे काम्पयोजकत्वात् योगः योगनामको हरिः अपाने
 क्षेम क्षेमनामको हरिः अस्ति इति उपासीत । हस्तयोः कर्म कर्मकर्तृत्व-
 हेतुना कर्मनामा हरिः अस्ति इति उपासीत । पादयोः गतिः गतिप्रदत्वात्
 गतिनामा हरिः अस्ति इति उपासीत । पायौ गुदे विमुक्तिः विमोचक-
 त्वहेतुना विमुक्तनामा हरिः अस्ति इति उपासीत । इति मानुषीः
 मनुष्यदेहसंबन्धिन्यः समाज्ञाः उपास्तयः उक्ता । अथ मनुष्यदेहसंबन्धी
 उपास्तीनां कथनानंतरं दैवी दैव्यः समाज्ञाः उपास्तयः कथ्यन्ते । वृष्टौ
 वृष्ट्यभिमानिनि पर्जन्ये तन्नामके आदित्ये तृप्तिः तृप्तिदत्त्वेन तृप्ति-

नामा हारिः अस्ति इति उपासीत । विद्युति विद्युशभिमानिनि वायौ बलं बलप्रदत्वात् बलनामको हारिः अस्ति इति उपासीत ॥ २ ॥

अर्थ—भगवंताची उपासना करण्याचा दुसरा प्रकार असा सांगतो कीं, वागिन्द्रियाचे ठिकाणीं सुरक्षितपणाला कारणभूत क्षेमनामक परमेश्वर आहे अशी उपासना करावी. प्राणाच्या ठिकाणीं इच्छित पदार्थ प्राप्त करून देणें हा धर्म असल्यामुळें योगनामक हारि आहे; व अपानाच्या ठिकाणीं क्षेमनामक हारि आहे अशी उपासना करावी. हातांच्या ठिकाणीं कर्मकर्तृत्व असल्यामुळें कर्मनामक हारि आहे अशी उपासना करावी. पायांच्या ठिकाणीं चलनशक्ति देणें हा धर्म आहे ह्मणून तेथें गतिनामक परमेश्वर आहे अशी उपासना करावी. गुदाचे ठिकाणीं मलविसर्जनास कारणीभूत असल्यामुळें विमुक्तनामक हारि तेथें आहे अशी उपासना करावी. ह्याप्रमाणें मनुष्याच्या शरीराच्या संबंधानें उपासना सांगितल्या. आतां देवतांच्या संबंधानें भगवंताची उपासना सांगण्यांत येतात, त्या अशा कीं, पाऊस पडण्याची अभिमानी नी पजन्य देवता ह्मणजे आदित्य ह्याचे ठिकाणीं तृप्ति देण्याचा गुण असल्यामुळें तृप्तिनामक हारि आहे अशी उपासना करावी. विद्युल्लते-ची अभिमानी देवता वायु ह्याचे ठिकाणीं बल देण्याचा गुण असल्या-मुळें बलनामक हारि आहे अशी उपासना करावी ॥ २ ॥

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका—पशुषु ब्रह्मैव यशः यशोरूपेण व्यवस्थितं इति उपास्यं । नक्षत्रेषु ब्रह्मैव ज्योतिः ज्योतिरूपेण व्यवस्थितं इति उपास्यं । उपस्थे जननेन्द्रिये ब्रह्मैव प्रजातिः जननात्मना अमृतं पुत्रेण ऋणाविमोक्षद्वारेण अमृतत्वप्राप्तिर्भवतीति अमृतत्वात्मना आनन्दं सुखात्मना व्यवस्थितं इति उपास्यं । आकाशे ब्रह्मैव सर्व्वत्वात्मना व्यवस्थितं इति उपास्यं । तच्च

आकाशं ब्रह्मैव । तस्मान् तत् ब्रह्म सर्वस्य प्रतिष्ठा इति उपासीत । प्रतिष्ठगुणोपासनात् प्रतिष्ठावान् भवति । तत् महः महत्वगुणवत् इति उपासीत । महत्वगुणोपासनात् महान् भवति । तत् मनः मननं इति उपासीत । मननगुणोपासनात् मानवान् मननसमर्थः भवति ॥३॥

अर्थ—पशूंमध्ये ब्रह्मच यश रूपाने आहे अशी उपासना करावी. नक्षत्रांमध्ये ब्रह्मच तेजरूपाने आहे अशी उपासना करावी. जन नैद्रियामध्ये ब्रह्मच उत्पत्ति, मोक्ष व आनंद ह्या रूपानीं आहे अशी उपासना करावी. आकाशामध्ये ब्रह्मच सर्व अशा रूपाने आहे अशी उपासना करावी. ते आकाशही ब्रह्मच आहे, म्हणून ते सर्वांचे अधिष्ठान (लक्षणजे राहण्याचे ठिकाण) आहे अशी उपासना करावी. राहण्याचे ठिकाण आहे ह्या गुणाची उपासना केल्याने प्रतिष्ठित होतो. ब्रह्मामध्ये महत्त्व हा गुण आहे अशी उपासना करावी. अशी उपासना केल्याने उपासना करणारा महत्त्वाचा होतो. ब्रह्मामध्ये मनन करण्याचा गुण आहे अशी उपासना करावी. अशी उपासना केल्याने उपासना करणारा मनन करण्याला समर्थ होतो ॥ ३ ॥

द्वैतटीका-पशुषु यज्ञपश्वभिमानीनि दक्षप्रजापतौ यशः यशप्रदत्वहेतुना यशोनामा हरिः अस्ति इति उपासीत । नक्षत्रेषु अश्विन्यादिषु ज्योतिः प्रकाशदातृत्वात् ज्योतिराख्यो हरिः अस्ति इति उपासीत । उपस्थे गुह्येन्द्रियाभिमानीनि शिवे प्रजापतिः पुत्रदातृत्वात् प्रजापतिनामकः अमृतं संततिस्तथाच पौत्ररूपसंतानपरंपरादातृत्वादमृतनामकः आनंदः आनंददातृत्वादानंदनामको हरिः अस्ति इति उपासीत । आकाशे प्रकृतौ स्थितं सर्वं परं ब्रह्मसत्ताप्रतीत्यादि सर्वप्रदत्वात् सर्वनामको हरिः अस्ति इति उपासीत ॥ आकाशशब्दवाच्यप्रकृतिस्य परं ब्रह्मण एवोपास्थं तराण्याह ॥ तत्प्रतिष्ठितेति ॥ तत् आकाशस्थपरं ब्रह्म तत्तत्पदेषु देवादिस्थापकत्वेन प्रतिष्ठा शब्दवाच्यं इति उपासीत । एवमुपासको लोके स्वयमपि प्रतिष्ठावान् स्वावस्थापकत्वगुणवान् भवति । तत् आकाशस्थं परंब्रह्म महत्त्वात् महः इति उपासीत । सः उपासकः महान् भवति । तत् आकाशस्थं

१ एवंपूर्वेष्वपि

२ तदुक्तं गीतायां सर्वं समाप्रौषिततोऽसि सर्वइति

परंब्रम्ह मान्यत्वात् मन इति उपासीत । सः उपासकः मानवान् सन्मानवान् भवति ॥ ३ ॥

अर्थ—यज्ञांतील पशूची अभिमानि देवता दक्षप्रजापति ह्याचे ठिकाणीं यज्ञ देण्याचा गुण असल्यामुळे यज्ञनामक हरि आहे अशी उपासना करावी. अश्विनि इत्यादिक नक्षत्रांच्या ठिकाणीं प्रकाश देण्याचा गुण असल्यामुळे ज्योतिनामक हरि आहे अशी उपासना करावी. गुह्येंद्रियाची अभिमानि देवता शिव ह्याचे ठिकाणीं पुत्र देण्याचा गुण असल्यामुळे प्रजापतिनामक हरि आहे ; मुलें नातू व पणतू इत्यादिक परंपरेची संतति देण्याचा गुण असल्यामुळे अमृतनामक हरि आहे ; आणि आनंद देण्याचा गुण असल्यामुळे आनंदनामक हरि आहे ; अशी उपासना करावी. प्रकृति ह्ये लक्ष्मीच्या ठिकाणीं असलेलें परब्रह्म हें असणें, अनुभव घेणें, इत्यादि सर्व गुण देतें म्हणून तें सर्वनामक हरि आहे अशी उपासना करावी. [आकाशशब्दानें सांगितलेल्या प्रकृतीच्या ठिकाणीं असलेल्या परब्रह्माच्या दुसऱ्या उपासना सांगतो.] तें आकाशाच्या ठिकाणीं असलेलें परब्रह्म आपआपल्या जागीं देवादि-कांची स्थापना करितें, म्हणून तें प्रतिष्ठा शब्दानें बोललें जातें अशी उपासना करावी. अशी उपासना करणारा ज्या गुणानें भगवंताची उपासना करितो तो गुण त्यास प्राप्त होतो. आकाश शब्दानें सांगितलेल्या प्रकृति म्हणजे लक्ष्मीच्या ठिकाणीं असलेलें परब्रह्म मोठें असल्यामुळे तें मह आहे अशी उपासना करावी. अशी उपासना करणारा मोठा होतो. तें परब्रह्म मान देण्याला योग्य असल्यामुळे तें मन आहे अशी उपासना करावी. अशी उपासना करणारा सन्मानवान होतो. ॥ ३ ॥

तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्ते ऽस्मै कामाः । तद्ब्रम्हेत्युपासीत । ब्रम्हवान् भवति । तद्ब्रम्हणः परिमर इत्युपासीत । पर्येण म्रियन्ते द्विषन्तः सप्तनाः । परिये ऽप्रियां भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ॥ ४ ॥

अद्वैतटीका-तत् नमः नमनगुणवत् इति उपासीत । अस्मै
 उपासित्रे कामाः काम्यंतइति भोग्या विषयाः नम्यन्ते प्रव्ही भवन्ति ।
 तत् ब्रम्ह परिवृढतमं इति उपासीत । ब्रम्हवान् तद्रुणः भवति ।
 तत् ब्रम्हणः परिमरः विद्युत् वृष्टिः चंद्रमाः आदित्यः अग्निः इत्येताः
 पंच देवताः अस्मिन् परिभ्रियन्ते इति उपासीत । एण एनं प्राणं द्विषंतः
 सपरनाः परिभ्रियन्ते प्राणान् जहति । किंच ये अस्य अप्रियाः अद्विषंतः
 अपि भ्रातृव्याः तेच परिभ्रियन्ते । सः आनंदवल्क्युक्तगुणविशिष्टः
 यः च अयं पुरुषे च यः असौ आदित्ये सः एकः ॥ ४ ॥

अर्थ-ब्रह्मामध्ये नम्रता हा गुण आहे अशी उपासना करावी.
 अशी उपासना केल्याने उपासना करणारापुढे उपभोगाचे पदार्थ येऊन
 त्याच्या पायां पडतात (म्हणजे त्यास आपोआप प्राप्त होतात). ते
 (ब्रह्म) परिपूर्ण आहे अशी उपासना करावी, ह्मणजे उपासना
 करणारा परिपूर्ण होतो. विद्युलता, पर्जन्य, चंद्र, सूर्य व अग्नि ह्या
 पांच देवता ब्रह्मामध्ये लय पावतात अशी उपासना करावी ; म्हणजे
 अशी उपासना करणाराच्या प्राणाचा द्वेष करणारे असे जे शत्रू अस-
 तील ते त्याच्यासभोवतीं मरून पडतील; आणि त्याच्या प्राणाचा द्वेष न
 करणारे असे जे शत्रू असतील तेही त्याच्यासभोवतीं मरून पडतील.
 आनंदवल्लींत सांगितलेल्या गुणांनीं युक्त असें जे हें (ब्रह्म) मनुष्या-
 मध्ये आहे तें, आणि जें (ब्रह्म) सूर्यामध्ये आहे तें, हीं दोन्ही एकच
 आहेत ॥ ४ ॥

द्वैतटीका-तत् आकाशस्थं परंब्रम्ह नम्यत्वात् सर्वदेवैः स्तुत्यत्वात्
 नम इति उपासीत । अस्मै उपासकाय कामाः काम्याः कामितविषयाः
 नम्यन्ते नम्राभवन्ति प्राप्ताभवन्ति । तत् आकाशस्थं भगवद्रूपं पूर्ण-

१ एतच्छब्दस्येदं छांदसं रूपं

२ गुहायां निहितः परमे व्योम्नि आकाशादि अन्नमयांतं कार्यं सृष्ट्वा तदेवानु-
 प्रविष्टः इत्यानंदवल्यां

३ यः परमानंदः श्रोत्रियप्रत्यक्षः निर्दिष्टः यस्यैकदेशं ब्रम्हादीनि भूतानि सुखा-
 हाण्युपजीवंत्यसौ

४ णमुप्रब्रह्मत्वेशब्देच

गुणत्वात् ब्रम्ह इति उपासीत । सःउपासकः ब्रम्हवान् रक्षकत्वेन
 ब्रह्मयुक्तो भवति सदा गुप्तो भवतीत्यर्थः । तत् आकाशस्थं परंब्रम्ह
 ब्रम्हणः विरिचस्य परिमरः मारकः इति उपासीत । तं एनं उपासकं
 परि परितः समंतात् स्थिताः द्विषंतः प्रतीपबुद्धिं कुर्वतः सपत्नाः वैरिणः
 म्रियंते प्राणान् जहति । तथा ये एनं परि परितः स्थिताः
 अप्रियाः दुखाद्यप्रियकारिणः भ्रातृव्याः कामक्रोधाद्यंतरशत्रवस्तोपि म्रियंते
 नश्यंति । एवमध्यात्मं वागादौ अधिदैवं वृष्ट्यादौच स्थितः परमात्मा
 परस्परं भिन्नो न मंतव्य इत्याह ॥ सयश्चेति ॥ सः प्रसिद्धः यः च पुरुषे
 अध्यात्मं पुरुषस्थितवागादौविद्यमानः अयं । यः च असौ आदित्ये अ-
 धिदैवं वृष्ट्युपलक्षित आदित्यादिषु स्थितः । सः एकः परस्परमत्यंताभिन्न
 एव ॥ ४ ॥

अर्थ-तें लक्ष्मीचे ठिकाणी असलेले परब्रह्म सर्व देवांनीं स्तुति कर-
 ण्यास योग्य असल्यामुळे तें नम आहे अशी उपासना करावी. अशा
 प्रकारें उपासना करणाऱ्याला इच्छिलेले पदार्थ प्राप्त होतात. तें परब्रह्म
 पूर्ण गुण असल्यामुळे तें ब्रह्म आहे अशी उपासना करावी. अशी उपासना
 करणारा उपासकाचें रक्षण करित असल्यानें ब्रह्मयुक्त होतो. तें
 परब्रम्ह ब्रम्हदेवाचें संहार करणारें आहे अशी उपासना करावी; अशी
 उपासना करणाऱ्याच्या सभोवतीं असलेले द्वेष करणारे शत्रू मरतात.
 तसेंच, जे त्या उपासकाच्या सभोवतीं असणारे दुःखकारक असे का-
 मक्रोधादिक शत्रू ते नाश पावतात. [येणेंप्रमाणें देहसंबंधी वागिंद्रिय
 इत्यादिकांचे ठिकाणी असलेला परमात्मा व देवसंबंधी आदित्य इत्यादि-
 कांचे ठिकाणी असलेला परमात्मा हे दोन निराळे मानूं नयेत असें
 सांगतो]. मनुष्यामध्ये वागिंद्रियादिकांच्या ठिकाणी असणारा जो कोणी
 आहे हा, आणि देवांमध्ये आदित्य इत्यादिकांच्या ठिकाणी असणारा
 जो कोणी आहे हा, हे दोन्ही एकच आहेत ॥ ४ ॥

स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुप-
 सङ्क्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं मनोमयमात्मा-
 नमुपसङ्क्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतमानन्द-

मयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूपानुसञ्च-
रन् । एतत्सामगायत्रास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु ॥ ५ ॥

ईद्वैतटीका—यः काश्चित् एवं वित् यथोक्तं ब्रह्म जानाति सः अ-
स्मात् लोकात् दृष्टादृष्टाविषयसमुदायात् प्रेत्य प्रत्यावृत्य निरपेक्षो भूत्वा
एतं यथाव्याख्यातं अन्नमयं आत्मानं उपसंक्रम्य विषयजातमन्नमया-
त्पिंडात्मनो व्यतिरिक्तं न दृष्ट्वा । सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥
एतं ततोऽभ्यंतरं प्राणमयं आत्मानं सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तं उपसंक्रम्य
दृष्ट्वा । एतं ततोऽभ्यंतरं मनोमयं आत्मानं सर्वप्राणमयात्मस्थमवि-
भक्तं उपसंक्रम्य दृष्ट्वा । एतं ततोऽभ्यंतरं विज्ञानमयं आत्मानं सर्व-
मनोमयस्थमविभक्तं उपसंक्रम्य दृष्ट्वा । एतं ततोऽभ्यंतरं आनंदमयं
आत्मानं सर्वविज्ञानमयस्थमविभक्तं उपसंक्रम्य दृष्ट्वा कामान्नी
यथेच्छकामतोऽन्नमस्येति कामरूपी कामतो रूपाण्यस्येति इमान्
भूरादीन् लोकान् अनुसंचरन् आत्मत्वेनानुभवन् एतत् साम समत्वा-
द्ब्रह्मैव साम सर्वान्नमरूपं गायन् छंदयन् आत्मैकत्वं प्रख्यापयन् लो-
कानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलंचातीवकृतार्थत्वं गायन् आस्ते तिष्ठति ।
हावु हावु हावु इति आश्चर्यं ॥ ५ ॥

अर्थ—जो कोणी वर सांगितल्या प्रकारें (ह्मणजे श्रेष्ठपणा व क-
निष्ठपणा मनांत न आणितां, केवळ सत्यज्ञान व अनंत असें जें ब्रह्म
तेंच आपण आहों अशा प्रकारें) ब्रह्म जाणतो तो दृष्ट (ह्म. ऐहिक)
व अदृष्ट (म्ह. पारलौकिक) विषयांची अपेक्षा सोडून, सर्व विषयाचे
पदार्थ पूर्वी सांगितलेल्या अन्नमय आत्म्याहून निराळे नसून, सर्व स्थूल
पदार्थ अन्नमय आत्माच आहे असें जाणून, ह्याचे (ह्म. अन्नमय को-
शाचे) आंत असणारे व त्याहून वेगळें नसणारे अशा प्राणमय आ-
त्म्यास जाणून, ह्याचे (ह्म. प्राणमयकोशाचे) आंत असणारे व त्या-
हून वेगळें नसणारे अशा मनोमय आत्म्यास जाणून, ह्याचे (ह्म.
मनोमयकोशाचे) आंत असणारे व त्याहून वेगळें नसणारे अशा

१ उत्कर्षापकर्षमुत्सृज्याद्वैतं सत्यं ज्ञानमनंतं अस्मीति

२ “ तो ” हा कर्ता व “ राहतो ” हें क्रियापद.

विज्ञानमय आत्म्यास जाणून, ह्याचे (म्ह० विज्ञानमयकोशाचे) आंत असणारे व त्याहून वेगळे नसणारे आनंदमय आत्म्यास जाणून, आपणास जितकें पाहिजे तितकें अन्न मिळवून व आपणास जितकी पाहिजे तितकी रूपे धारण करून, हे पृथिव्यादिक लोक आपले आहेत असा अनुभव घेत, सर्वाहून अभिन्न व सम अशा ब्रह्माचें गायन करीत, सर्व ठिकाणीं आत्मा एकच आहे असें लोकांवर कृपा करण्याकरितां प्रगट करीत, व ब्रह्मज्ञानाचें फळ अतिशय कृत-कृशपणा आहे असें दाखवीत राहातो. हें आश्चर्य आहे ! हें आश्चर्य आहे !! हें आश्चर्य आहे !!! ॥ ५ ॥

द्वैतटीका—ब्रह्मवल्यामन्नमयादिभगवद्रूपज्ञानिनस्तत्प्राप्तिरुक्ता तामनुद्य तदनंतरस्थितिमाह ॥ सयएवंविदिति ॥ **यः एवावित्** उक्तरीत्या अन्नमया-दिरूपाष्टकज्ञानी **सः ब्रह्मा । अस्मात्** चरमत्वेन प्रसिद्धात् **लोकात्** देहात् **प्रेत्य** प्रमुच्य मुक्तः सन् इतियावत् । **एतं अन्नमयं** अनिरुद्धनामकं **आत्मानं** परमात्मानं **उपसंक्रम्य** समीपं प्राप्य । **एतं प्राणमयं** प्रद्युम्ननामकं **आत्मानं** परमात्मानं **उपसंक्रम्य** समीपं प्राप्य । **एतं मनोमयं** संकर्षणनामकं **आत्मानं** परमात्मानं **उपसंक्रम्य** समीपं प्राप्य । **एतं विज्ञानमयं** वासुदेवनामकं **आत्मानं** परमात्मानं **उपसंक्रम्य** समीपं प्राप्य । **एतं आनंदमयं** नारायणनामकं **आत्मानं** परमात्मानं **उपसंक्रम्य** समीपं प्राप्य **कामात्री** अन्नाद्युपलक्षितकामितसमस्तभोगवान् **कामरूपी** इच्छाधीनरूपवान् **इमान्** प्रमाणप्रसिद्धान् **लोकान् अनुसंचरन्** तत्र संचारं कुर्वन् **एतत्** वक्ष्यमाणं **साम गायन् आस्ते** वर्तते । कितत्सामेयतआह ॥ हाविति ॥ हावु३ हावु३ हावु३ साम्नि गानभागपरिपूर्व्यर्थं हावु इति प्रयुज्यते ३ ॥ ५ ॥

अर्थ—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अन्नमयादिक आठ रूपे जो

१. उपलक्षणमेतत् चक्षुर्मयमात्मानं श्रोत्रमयमात्मानं वाङ्मयं चात्मानमुपसं-क्रम्य इत्यपिग्राह्यं

२. लोक दर्शने

३. त्रिशक्तिःसमत्वात् सुखातशयास्वादानाद्वा

जाणतो तो ह्यणजे ब्रम्हदेव आपल्या शेवटच्या देहापासून मुक्त होत्साता, ह्या अनिरुद्धनामक परमात्म्याचे समीप जाऊन, ह्या प्रद्युम्ननामक परमात्म्याचे समीप जाऊन, ह्या संकर्षण नामक परमात्म्याचे समीप जाऊन, ह्या वासुदेव नामक परमात्म्याचे समीप जाऊन, ह्या नारायण नामक परमात्म्याचे समीप जाऊन, अन्न इत्यादिक सर्व इच्छित उपभोग घेणारा आणि इच्छिलेलीं सर्व रूपें धारण करणारा होऊन, ह्या मुक्त लोकांप्रत संचार करीत पुढें सांगितलेले साम (ह्यणजे सामवेदांतिल गाण्याचा भाग) गात राहतो. त्या सामाचा अर्थ—काय हो आश्चर्य ! काय हो आश्चर्य !! काय हो आश्चर्य !!! ॥९॥

अहमन्न १ महमन्न १ महमन्नम् । अहमन्नादो २ ऽहमन्नादो २ ऽहमन्नादः । अहं १ श्लो १ कृकृदहं १ श्लो १ कृकृदहं १ श्लो १ कृकृन् अहमस्मि प्रथमजा ऋता ३स्य । पूर्वं देवेभ्यो ऽमृतस्य ना ३भायि । यो मा ददाति स इदेव मा ३वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा ३ग्नि । अहं विश्वं भुवन्नमभ्यभवां ३ । सुव्रणं ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥ राध्यते विद्युति मानवान् भवत्ये को हा ३वु य एवं वेदैकञ्च ॥ इति दशमो ऽनुवाकः ॥ १० ॥

अद्वैतटीका—अद्वैत आत्मा निरंजनोपितन् अहं एव अन्नं अहं एव अन्नं अहं एव अन्नं अहं एव अन्नादः अहं एव अन्नादः अहं एव अन्नादः अहं एव श्लोककृत् अन्नात्मादयोः संघातस्य कर्त्ता अहं एव श्लोककृत् अहं एव श्लोककृत् । अहं ऋतस्य सत्यस्य मूर्त्तामूर्त्तस्यास्यजगतः प्रथमजा प्रथमोत्पन्नः अस्मि । देवेभ्यः पूर्वं अमृतस्य नाभायि नाभिः मध्यं मत्संस्थममृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः ॥ यः कश्चित् मा मामन्नमन्नार्थिभ्यः ददाति प्रयच्छति अन्नात्मना प्रब्रवीति सः इत एव इत्थमेव अविनष्टं यथाभूतं मा मां वाः आवा अवतीत्यर्थः । यः पुनः अन्यः मां अर्थिभ्यः अदत्त्वा काले प्राप्ते अन्नमत्ति तं अहं अन्नं

१ साम गायन असल्यामुळें किंवा अतिशय सुख झाल्यामुळें एकच वाक्य तीन तीन वेळां म्हटलें आहे.

२ त्रिरुक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था

अन्नं अन्नमेव अदंतं भक्षयंतं पुरुषं अग्निं भोजयामि । अहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः संभजनीयं परेण ईश्वरस्वरूपेण अभ्यभवां अभिभवामि । सुवर्णज्योतीः आदित्यइव प्रकाशमानः यः एवं वेद जानाति तस्य यथोक्तं फलं भवति इति उपनिषत् ॥ ६ ॥

अर्थ—अद्वैत आत्मा असा व निर्दोष असा असूनही मीच अन्न आहे मीच अन्न आहे, मीच अन्न आहे; मीच अन्न खाणारा आहे, मीच अन्न खाणारा आहे, मीच अन्न खाणारा आहे; मीच अन्न व अन्न खाणारा ह्यांचा संयोग करणारा आहे, मीच अन्न व अन्न खाणारा ह्यांचा संयोग करणारा आहे, मीच अन्न व अन्न खाणारा ह्यांचा संयोग करणारा आहे, मीच अन्न व अन्न खाणारा ह्यांचा संयोग करणारा आहे, मी मूर्तिमंत व अमूर्त अशा सर्व जगताचे अगोदर उत्पन्न झालेला आहे. देवांच्या पूर्वापासून माझ्यामध्ये अमरपणा आहे, ह्यणजे सर्व प्राण्यांचा जो अमरपणा तो माझ्यांत असलेलाच आहे. जो कोणी अन्नाची इच्छा करणाऱ्यास मी अन्नस्वरूप आहे असे सांगतो तो माझा नाश न होईल अशा प्रकारे माझे संरक्षण करितो. आणखी जो कोणी अन्नाची इच्छा करणाऱ्यास मी अन्नस्वरूप आहे असे न सांगतां वेळेवर अन्न खातो त्या नुसत्या अन्न खाणाऱ्यास मी खातो. मी सर्व जगताला आपल्या उत्कृष्ट अशा ईश्वराच्या रूपाने पराजित करितो. मी सूर्याप्रमाणे प्रकाशमान आहे. जो असे जाणतो त्यास वर सांगितल्याप्रमाणे फळ प्राप्त होतें. ह्याप्रमाणे उपनिषत् आहे ॥ ६ ॥

द्वैतटीका—अहं अन्नं भोग्यः मुक्तस्वावरान्प्रत्युपजीव्यः अहं अन्नं अहं अन्नं सामत्वाद्देवात्रिरुक्तिः अहं अन्नादः यथेष्टमन्न-भोक्ता यथेष्टभोगभोक्तेत्यर्थः । अहं अन्नादः । अहं अन्नादः । अहं श्लोककृत् अहं श्लोककृत् अहं श्लोककृत् हरः कीर्तिप्रकाशकृत् अहं ऋतस्य ज्ञानरूपस्य विष्णोः प्रथमजा प्रथमजः पूर्वजातः आस्मि । किं मनुष्येभ्यः प्रथमजः पुत्रइत्याशंक्य नेत्याह ॥ पूर्वामीति ॥ देवेभ्यः पूर्वं जातः अमृतस्य मुक्तवर्गस्य नाभायि नाभिः आश्रयइत्यर्थः ॥ प्रतीकालंबनप्राप्यत्वरूपं स्वमहिमानमाह ॥ योमाइति ॥ यः अ-

१ आश्चर्य दासविग्याकारितां तीन वेळां तेंव तें आलेकें आहे.

२. यद्वा शिष्येभु भगवदुपदेशेन तत्कीर्तिरित्तरुक्ता

अहं विश्वं सर्वं भुवनं जगत् अभ्यभवां अभिभूतवानस्मि श्रेष्ठोस्मीत्यर्थः॥
 अन्नं संहार्यः अहं अन्नं अदंतं जीवजातं आग्निं भक्षये संहारये इत्यर्थः
 यः अधिकारी प्रतीकालंबनः माः विष्णुप्रतिपादकप्रमाणानि ददाति भक्ते-
 भ्यः उपदिशाति सः इत् एव इत्थमेव मा मां वाः आगच्छति अहं हरेः
 तर्हि स्वतंत्रः किंचेत्याह ॥ सुवर्णज्योतीरिति ॥ सुवर्णज्योतीः सुवर्णः
 सुष्ठुः शोभनः आनंदरूपः वर्णः कांतिर्यस्यस हारिः ज्योतीः ज्योतिः प्रेरकः
 यस्य एतादृशोऽस्मि । यः एवं वेद सम्यग्जानाति विरिंचः स एव मु-
 ख्यज्ञानी एवं साम गायन्नास्ते । इति एवं प्रकारेण उपनिषत् रहस्य-
 मुक्तं ॥ ६ ॥

अर्थ-दुसऱ्यांनीं माझ्यावर उपजीवन करण्यास मी योग्य
 आहे, दुसऱ्यांनीं माझ्यावर उपजीवन करण्यास मी योग्य आहे,
 दुसऱ्यांनीं माझ्यावर उपजीवन करण्यास मी योग्य आहे. मी
 पाहिजे तितका उपभोग घेणारा आहे, मी पाहिजे तितका
 उपभोग घेणारा आहे, मी पाहिजे तितका उपभोग घेणारा आहे.
 मी हरीची कीर्ति प्रकाशित करणारा आहे, मी हरीची कीर्ति प्रका-
 शित करणारा आहे, मी हरीची कीर्ति प्रकाशित करणारा आहे.
 मी ज्ञानरूप विष्णूचा प्रथम उत्पन्न झालेला (पुत्र) आहे. मी
 सर्व देवांपेक्षां अगोदर उत्पन्न झालो आहे. मी मुक्त जीवांचा आश्रय
 आहे. [आतां केवळ देहांतच ईश्वराचें रूप पाहणारे जे असतात
 ते आपणाकडे येतात हा आपला महिमा ब्रह्मदेव सांगतो]. जो
 देहांत ईश्वराचें रूप पाहणारा अधिकारी भक्तांना विष्णूचें प्रतिपादन
 करणाऱ्या वेदादिकांचा उपदेश करितो, तो ह्याचप्रमाणें मजकडे
 येतो. मी हरीचें अन्न आहे (ह्मणजे हरीकडून संहार होण्यास मी
 योग्य आहे). मी अन्न खाणाऱ्या जीवसमुदायांचा संहार करणारा
 आहे. मी सर्व जगताला पराभूत केले आहे (ह्मणजे मी सर्वांपेक्षां
 श्रेष्ठ आहे). असा आहे तथापि आपण स्वतंत्र नाहीं असें कळ-
 विण्यास्तव ब्रह्मदेव असें सांगतो कीं, चांगली आनंदरूप कांति असलेला
 परमेश्वर हा मला प्रेरणा करणारा आहे. जो असें जाणतो तो (ह्मण-
 जे ब्रह्मदेव) सामगान करित राहतो. ह्याप्रमाणें उपनिषदाचें तत्व
 सांगितलें आहे ॥ ६ ॥

भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत्रयोदशान्नं प्राणं
 मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं तपसा द्वादश द्वादशानन्द इति सैषा
 दशान्नं न निद्यात् प्राणः शरीरान्नं न परिचक्षीतापो ज्यातिरन्नं बहु
 कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैकादश । न कञ्चनैकपश्चिरेकान्न-
 विशातिरेकान्नविंशतिः ॥ * ॥ ॥ सह नाववतु । सहनो भुनक्तु ।
 सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥
 ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ भृगुरित्युपनिषत् । शन्नो मित्रः ॥
 आविद्विक्कारम् ॥ ॐ शान्तिः ॥ ३ ॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥
